

Pula za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije

Jurić, Alesandra

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:520726>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-23**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

Alesandra Jurić

**Pula za vrijeme Austro – Ugarske Mornarhije
(do 1914.)**

Diplomski rad

Pula, lipanj 2018.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

Alesandra Jurić

**Pula za vrijeme Austro – Ugarske Monarhije
(do 1914.)**

Diplomski rad

JMBAG: 0303022361, redovita studentica

Studijski smjer: Povijest

Znanstveno područje: Humanističke znanosti

Znanstveno polje: Povijest

Znanstvena grana: Hrvatska i svjetska ranonovovjekovna povijest

Mentor: prof. dr. sc. Slaven Bertoša, redoviti profesor u trajnom zvanju

Pula, lipanj 2018.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana Alesandra Jurić, kandidatkinja za magistru povijesti, izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz nekog necitiranog rada te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za neki drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Studentica

U Puli 10. lipnja 2018.

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, Alesandra Jurić, dajem odobrenje Sveučilištu Jurju Dobrili u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom „Pula za vrijeme Austro – Ugarske Monarhije (do 1914.)“ koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst, trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu sa Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli 10. lipnja 2018.

Potpis

Sadržaj

1. Uvod	7
2. Druga austrijska vladavina – 1813. – 1848.....	9
2.1. Upravno jedinstvo.....	9
2.2. Vladavina.....	10
2.3. Gospodarstvo	10
2.4. Revolucionarna 1848.	14
3. Razvoj grada	15
3.1. Pula na početku devetnaestog stoljeća	15
3.2. Početak razvoja.....	16
3.3. Arsenal	17
3.4. Puljska luka	20
4. Ratna mornarica u Puli	26
4.1. Povijest ratne mornarice do početka Prvog svjetskog rata	26
4.2. Nacionalni sastav K.u.K. Kriegsmarine	26
4.3. Vojno – pomorska baza u Puli.....	27
4.4. Hidrografski zavod.....	27
4.5. Pomorsko-tehnički rječnik.....	29
4.6. Carska i kraljevska mornarička knjižnica	29
4.7. Mornarički kasino (Marine-Kasino)	30
5. Prostorni razvitak	31
5.1. Nove gradske četvrti.....	33
5.2. Gradnja oko amfiteatra i izvan bedema	35
5.3. Sanacija zemljišta i komunalni sustav	36
5.4. Drugo proširenje grada.....	38
5.5. Izgradnja kulturnih i zabavnih objekata	39

5.6. Sakralna arhitektura	40
5.7. Uslužne djelatnosti i trgovina	41
6. Zabava i poznate osobe	43
6.1. Glazbena djelatnost.....	43
6.2. Književnici	43
6.3. Umjetnički fotografi.....	45
6.4. Slikari	46
6.5. Pjesnici	46
6.6. Zapovjednici i časnici Ratne mornarice	47
7. Fortifikacijska arhitektura	51
7.1. Mletačko/francusko nasljeđe	51
7.2. Prve obalne odvojene utvrde i topničke bitnice do 1823.	52
7.3. Kružne odvojene utvrde – topnički tornjevi od 1830. do 1866.	55
7.4. Utvrde od 1859. do 1895.....	62
8. Austro – ugarske vile i kuće u Puli.....	65
8.1. Vile i kuće na Verudi.....	65
8.2. Centar grada	69
8.3. Vidikovac i Stoja	72
9. Zaključak	74
10. Popis priloga.....	76
10.1. Popis slika	76
10.2. Popis grafikona.....	78
11. Literatura	79
12. Sažetci.....	82
12.1. Sažetak	82
12.2. Summary	82

1. Uvod

Pula je najveći grad i luka u Istri te se nalazi na važnom geografsko – strateškom položaju i bila je vrlo privlačna raznim narodima kroz povijest. Još od rimskog doba vrlo je važna za povijest Istre jer je upravo ona bila važna kolonija Rimskog Carstva. U srednjem vijeku dolazi pod vlast Mletačke Republike, a nakon toga prelazi u ruke Francuza pod čijom upravom ostaje sve do dolaska Austro - Ugarske Monarhije na istarsko tlo.

Austro – Ugarska Monarhija je naziv za Habsburšku Monarhiju nakon nagodbe Austrije s Ugarskom 1867. do završetka Prvog svjetskog rata, odnosno 1918. Također se upotrebljavao naziv Dvojna Monarhija, a geografski je pripadala Srednjoj Europi, s glavnim gradovima Bečom i Budimpeštom. Austro – Ugarska Monarhija obuhvaćala je područje u kojem su živjeli različiti narodi, na čelu s vladarima iz kuće Habsburg. Ostali narodi su bili: Nijemci, Talijani, Furlani, Ladini, Mađari, Bošnjaci, Poljaci, Rumunji, Rusini, Slovaci, Česi, Slovenci, Ukrajinci i dr. Također, Austro – Ugarska Monarhija obuhvaćala je i Hrvate (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=4697>).

Tema rada obuhvaća Pulu u vrijeme Austro – Ugarske Monarhije. Upravo u tom povijesnom razdoblju grad doživljava veliki procvat na svim područjima, od gospodarskog, političkog, kulturnog i urbanističkog. Pula postaje glavna ratna mornarička luka Austro – Ugarske Monarhije. Međutim, tema rada obuhvaća Pulu u razdoblju od dolaska Austro – Ugarske Monarhije u grad 1813. do Prvog svjetskog rata 1914. Stoga Pula u vrijeme Prvog svjetskog rata nije predmet rasprave u radu.

Cilj rada je pokušati dati kratki povijesni pregled Pule u vrijeme Austro – Ugarske Monarhije. Pokušati na temelju dostupne literature prikazati i objasniti glavne značajke i preobrazbe grada na svim njegovim područjima, od samog dolaska Austro - Ugarske Monarhije u grad Pulu pa sve do početka Prvog svjetskog rata 1914. Pokušati ukratko prikazati politički, gospodarski, urbanistički i kulturni život grada u navedenom razdoblju.

Rad je podijeljen na devet poglavlja. U prvom poglavlju, odnosno u uvodu, prikazan je kratki povijesni pregled Pule i značaj grada. U drugom poglavlju obrađuje se druga austrijska vlast od 1813. do 1848. U tom poglavlju prikazan je politički ustroj Monarhije na istarskom području. Zatim u trećem poglavlju opisan je razvoj grada te prvi veliki graditeljski pothvat gradnje arsenala i razvoj puljske luke. U četvrtom poglavlju obrađen je razvoj ratne mornarice zajedno sa svim njezinim popratnim sadržajima. Nakon toga je Pula postala glavna luka Austro – Ugarske ratne mornarice. U petom poglavlju prikazan je urbanistički razvoj grada. U šestom poglavlju prikazane su osobe koje su djelovale u Puli u sklopu Austro – Ugarske Monarhije, od zapovjednika i časnika, odnosno od političkih osoba do glazbenika, književnika, slikara, fotografa i pjesnika, umjetnika i kulturnjaka. Prikazano je zašto su one vrlo važne za Pulu i koji su doprinos te osobe dale gradu. U sedmom poglavlju obrađuje se fortifikacijska arhitektura, odnosno utvrde koje su izgrađene u Puli i njezinoj okolini za vrijeme Austrije. U osmom poglavlju obrađene su austrijske vile i kuće u kojima su stanovali zapovjednici i časnici Austro - Ugarske Monarhije. Nakon toga slijedi zaključak rada, a potom popis korištenih bibliografskih referenci i internetskih stranica te popis priloga i sažetak.

2. Druga austrijska vladavina – 1813. – 1848.

2.1. Upravno jedinstvo

U razdoblju od 1814. do 1818. Istarski poluotok se konsolidirao u jedinstven teritorijalni subjekt Habsburške Monarhije. Njezina upravna sudbina odlučena je u Beču. Godine 1813. i 1814. cijeli istočni Jadran, od Soče do Boke kotorske, smatran je jedinstvenom cjelinom, tj. velikim Austrijskim primorjem. Naknadno je odlučeno da se na tom području odrede tri zasebna dijela: sjeverni dio – Austrijsko primorje u užem smislu s Trstom kao glavnim središtem, Hrvatsko – mađarsko primorje i Dalmacija. Godine 1816. osnovana je Kraljevina Ilirija, upravno tijelo koje je obuhvaćalo povijesna područja Austrijskoga Carstva – Korušku, Kranjsku, Goricu – Gradišku i jadranske posjede – Trst i Istru. Kraljevina je podijeljena u dva namjesništva sa sjedištem u Ljubljani i Trstu. Grofovije Gorica i Gradiška, dvije Istre, Kraljevina Hrvatska bez Vojne granice (zapadno od rijeke Save) i tri kvarnerska otoka (Krk, Cres i Lošinj, povijesne sastavnice Dalmacije) potpali su pod nadležnost Trsta. Bivša mletačka Istra u koju nije uključena Labinština ostaje od 1814. do 1822. zasebna cjelina, u smislu okruga s deset kotara – Kopar, Piran, Buje, Poreč, Rovinj, Vodnjan, Pula, Motovun, Buzet, Socerb, te bivša habsburška Istra – kotari Pazin, Labin, Belaj, Lovran, Podgrad, Kastav koja se proširila na otoke Krk, Cres i Lošinj. Nakon 1822. hrvatski dijelovi Riječkog okruga zajedno s Podgradom i otocima Krkom, Cresom i Lošinjem utemeljeni u nov provizorski okrug sa sjedištem u Pazinu. To je dovelo do spajanja dvaju istarskih okruga i stvaranja Istarskog okruga sa sjedištem u Pazinu 1825., u čijem je sastavu bilo devetnaest kotara. Tako je navedene godine Istarski poluotok postao jedinstveno upravno tijelo. Upravni pojam proširio se i izvan Učke, do Krasa, na bivšu Kastavsku kapetaniju, Podgrad i Kvarnerske otoke, te je takvo upravno uređenje ostalo nepromijenjeno do pada Habsburške Monarhije 1918. (Ivetić – Budicin, 2009., str. 435.-437.).

2.2. Vladavina

Dolaskom druge austrijske vlasti već od 1813. tijela vlasti imala su upravnu i sudsku nadležnost. Od 1825. do 1860. razvio se upravno-sudski sustav s četiri razine, a to su općina, kotar, okrug i provincija te je to dovelo do stvaranja staleža profesionalnih službenika.

Vlada je vladala preko okruga. Okruzi su imali ovlasti sudske i pravne predmete, provođenje normi i direktiva središnje vlasti, financijsko upravljanje poreznim prihodima, javno-političke poslove (prema Crkvi, obrazovanju, zdravstvu), nadgledanje gospodarskog života, upravljanje javnim redom i političkim životom, upravljanje financijama i vlastima u kotarima i općinama, novačenje na području okruga te rješavanje sporova. Okrugom je upravljao ovlaštenu predstavnik i rukovodstvo koje se sastojalo od četiri povjerenika, liječnika, kirurga, inženjera, tajnika, projektanta-crtača, osobe zadužene za protokol, pisara, arhivara i četiri izaslanika. Na rukovodećim mjestima nalazili su se Austrijanci. Ispod okruga bili su kotari kojih je u početku bilo devetnaest te kasnije sedamnaest (Ivetić – Budicin, 2009., str. 438. – 439.). Na svim habsburškim posjedima pa tako i u Istri došlo je do kontrole i reorganizacije crkve. Drastično se počeo smanjivati broj svećenstva te su uz vjersku službu morali obavljati korisne poslove za civilnu upravu. Dano im je vođenje matičnih knjiga i prenošenje osnovnog obrazovanja. Svećenici su se osposobljavali u sjemeništima gdje su ih učili kako obučavati vjernike o vjeri i poštovanju carskog poretka. Od 1813. postojalo je sedam biskupija: Kopar, Trst, Novigrad, Poreč, Pula, Osor i Krk, ali je 1829. došlo do reorganizacije te se svelo na tri biskupije: Tršćansko-koparsku, Porečko-puljsku i Krčku (Ivetić – Budicin, 2009., str. 440.).

2.3. Gospodarstvo

Demografsko stanje 1821. u istarskim mjestima bilo je loše. Najveći istarski grad bio je Rovinj s 8900 stanovnika, a njega su slijedili Piran, Kopar, Vodnjan, Izola, Žminj, Poreč, Pazin, Buje, Umag, Motovun, Bale i Novigrad. Podatke o Puli možemo saznati na osnovu puljskih matičnih knjiga za razdoblje između 1613. i 1815., gdje je bilo

ukupno 5.910 krštenih, 2.704 krizmanih, 1.772 vjenčanih te 7.914 umrlih. Međutim, puljske matice ne svjedoče o preciznom broju žitelja u gradu, iako su puljski župnici u nekoliko navrata popisali broj obitelji i stanovnika u njemu (Bertoša, str. 19.-33.).

U tom razdoblju istarska poljoprivreda doživjela je preobrazbu u uzgoju određenog bilja jer je došlo do povećane proizvodnje biljaka namijenjenih prehrani, kao što su krumpir, žito, ječam, kukuruz i zob. Uzgajala se i vinova loza, masline te je bilo i šumskih područja u kombinaciji s pašnjacima. Sve to je prekrivalo tek 20 % Istarskog okruga, što je u odnosu na ostale provincije vrlo slabo. Okrug su uglavnom naseljavali seljaci koji su činili većinu, a ribara je bilo razmjerno malo. Zapadna Istra imala je pomorsko područje i ribare te u mjestima Rovinj, Piran i Susak proizvodnju slane ribe (Ivetić – Budicin, 2009., str. 444.-445.).

Popis od 31. prosinca 1880. pruža nam uvid u promjenu demografske slike u prvih trideset godina (1850.-1880.) od izbora Pule za glavnu luku carsko-kraljevske mornarice, kao i uvid u razna etnička kretanja pokrajine koja su izazvala takvo stanje. Pula je jedan od rijetkih gradova u cijeloj Europi koji su imali tako nagli porast stanovništva, što je vidljivo i na prikazanom grafikonu 1, s 1104 stanovnika u 1850. dosegla je broj od 17.777 stanovnika te još 7.695 pripadnika posade (sve vojne jedinice stacionirane na odgovarajućoj lokaciji).

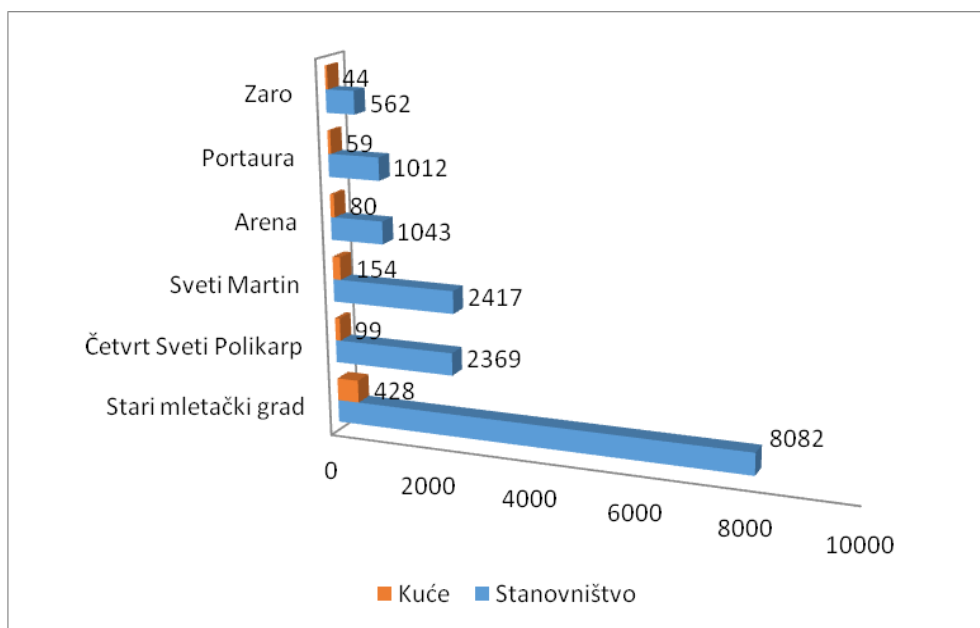

Grafikon 1. Porast broja stanovnika od 1850. do 1990. (izradila: Alesandra Jurić)

Najveći broj pridošlica naselio se u krugu staroga mletačkoga grada, okruženog zidinama te je tu broj stanovnika porastao s 1104 na 8082, a broj kuća s 214 na 482. Ostatak pridošlica naselio se po okolnim naseljima kao što su: četvrt Sveti Polikarp

koja je imala 99 kuća i 2369 stanovnika, Sveti Martin imao je 154 kuće i 2417 stanovnika, četvrt Arena - 80 kuća i 1043 stanovnika, Portaura – 59 kuća i 1012 stanovnika, Zaro – 44 kuće i 562 stanovnika.

U četiri predgrađa nalazilo se 110 kuća i 1041 stanovnika, pet kontrada – 56 kuća i 303 stanovnika, a ostatak općine čini 161 kuću i 948 stanovnika. U tom ukupnom broju stanovnika iz 1880. bilo je 3730 obitelji, 2015 samaca (1848 muškaraca i 167 žena), te 898 sluga (87 muškaraca i 811 žena) (Benussi, 2002., str. 563.). Iz grafikona 2 jasno je vidljivo da je stari mletački grad prema ostalim gradskim četvrtima imao najveći porast broja stanovništva, trostruko već u odnosu na četvrt Svetog Polikarpa koja je druga po porastu broja stanovništva. Stari mletački grad imao je i najveći broj kuća u odnosu na ostale gradske četvrti. No, to nije iznenađujuća činjenica zbog toga što je u toj četvrti živjelo lokalno stanovništvo, dok su se u ostalim četvrtima naseljavale pridošlice.

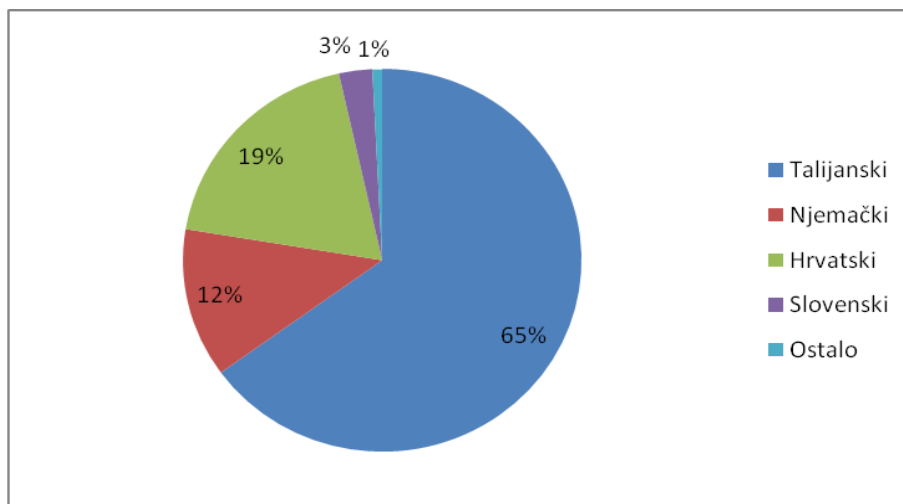

Grafikon 2. Odnos između gradskih naselja i kuća u Puli (izradila: Alesandra Jurić)

Razvojem grada popravljale su se i prilike okolnih seoskih općina. Ukupan broj kuća u 13 puljskih općina 1819. bio je 811, 1869. dosegnuo je 1285, a 1880. čak 1472 kuće. Broj stanovnika po navedenim godinama popeo se s 3441 na 5851, te 1880. do 6211. S porastom broja stanovništva i broja ognjišta poboljšale su se sanitarne mjere te s time i zdravstvene prilike grada. Tako je stopa smrtnosti bila stalno u opadanju te je broj rođenih bio 41,74 na tisuću stanovnika. Od rođenih 18,52% bilo je

izvanbračne djece, umrlih 52,10% muškaraca i 47,90% žena. Prosječna životna dob bila je 26 godina i 4 mjeseca, a od toga 26 godina i 8 mjeseci muškarci i 26 godina žene (Benussi, 2002., str. 564.).

Proučavajući podrijetlo gradskog stanovništva koje je pridošlo u Pulu, dolazi se do podataka da su od ukupnog broja stanovnika 31. prosinca 1880. 3801 stanovnici tj. 21,38% bili građani općine Pula, 5853 stanovnika ili 32,92% bili su građani Istarske pokrajine, 5303 stanovnika ili 29,83% građani drugih pokrajina Cislajtanije, 1457 stanovnika ili 8,20% podanici ugarske krune, te 1363 stanovnika ili 7,67% stranih podanika. Međutim, više od polovice stanovnika, odnosno 54,30% bila je istarskog podrijetla. Uzme li se u obzir i popis stanovništva prema govornom jeziku, vidi se da na talijanski jezik otpada 65,00%, njemački 12,61%, hrvatski 18,90% te slovenski jezik 2,70% (Benussi, 2002., str. 564.). Najveći postotak otpada na talijanski jezik, a najmanji na slovenski jezik (grafikon 3).

Grafikon 3. Odnos stanovništva prema govornom jeziku (izradila: Alesandra Jurić)

Nadalje, u razdoblju do 1881. – 1900. broj stanovnika se udvostručio, sa 17.777 na 36.227 (popis iz 31. prosinca 1900.) Osim povećanja broja stanovništva udvostručio se i broj kuća, odnosno s 1244 na 2425. U pet četvrti broj kuća se popeo za 525, a broj stanovnika za 6924 te u četiri prigradska naselja broj kuća popeo se za 175, a stanovnika za 1948. U pet kontrada bio je manji porast – za 45 kuća i 344 stanovnika (Benussi, 2002., str. 592.-593.). Uspoređujući popis tri postojeća naroda s autohtonim stanovništvom, može se vidjeti da se talijanski uspio povećati s 56,10%

na 63,94% tj. s 11.503 na 20.941, što je porast od 82,%. Njemački se narod povećao s 3826 na 4453, tj. za 45,2% te hrvatski („slavenski“) s 4598 na 6334 tj. za 21,8%.

U pripojenim općinama u desetljeću od 1880.-1890. broj ukupnog stanovništva porastao je za 1103 duše (sa 6211 na 7314, tj. 17,8%), broj Talijana smanjio se za 909 duša, odnosno s 3109 na 2281, tj. za 28,4% te broj Hrvata („Slavena“) povećao se za 1959 duša, odnosno s 2899 na 4858, tj. za 67,5%. U desetljeću od 1890.-1900. Talijani su se povećali za 834 duše, a Hrvati za 710 (Benussi, 2002., str. 593.-594.). Godine 1900. dolazimo do ukupnog broja od 77.197 stanovnika koji obuhvaća Pulu i okolicu s gradom Rovinjom, od čega je 40.365 produktivnog, a 36.832 uzdržavanog stanovništva (Dukovski, 2011., str. 116.).

2.4. Revolucionarna 1848.

Dana 4. ožujka 1849. donesen je Ustav kojim je došlo do odvajanja upravnih i pravnih poslova. U Istarskom okrugu došlo je do raspodjele ovlasti između jedanaest kotarskih sudova. Svaki kotar je okupljao svoja općinska izaslanstva i potom bi birao kotarske predstavnike, a oni su međusobno birali zastupnike za Istarski okrug. Takav način trajao je do 1851. te je u rujnu 1852. carskom odlukom došlo do ponovnog ujedinjavanja javne uprave i sudbene vlasti.

Tada je došlo i do ukidanja kapetanata i kotarskih sudova te do stvaranja šesnaest novih kotarskih ureda koji su bili odraz središnje vlasti (Ivetić – Budicin, 2009., str. 453.-457.). Prekretnica u povijesti Istre bila je 1860. jer je dio istarskog društva dobio pravo sudjelovanja u političkom životu. Istarska markgrofovija 1861. dobila je Pokrajinski sabor sa sjedištem u Poreču koji je postao glavno regionalno središte (Ivetić – Budicin, 2009., str. 460.). Većina zastupnika u saboru bili su Talijani, osim tri biskupa - odnosno dva Hrvata i jedan Slovenac. U konačnici, hrvatsko i slovensko stanovništvo je bilo najbrojnije, ali nije sudjelovalo u političkom životu. Politički monopol držali su Talijani. Šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća u naseljima i gradićima u unutrašnjosti razvijalo se talijanstvo, dok se u manjim mjestima i oko župa u kojima su djelovali nacionalno osviješteni svećenici razvijalo slavenstvo (pretežito hrvatstvo). Hrvatska kultura temeljila se na pojmu naroda jer su posjedovali vlastiti jezik, tradiciju, ponos i svijest na političkom planu. To je dovelo do pomaka u

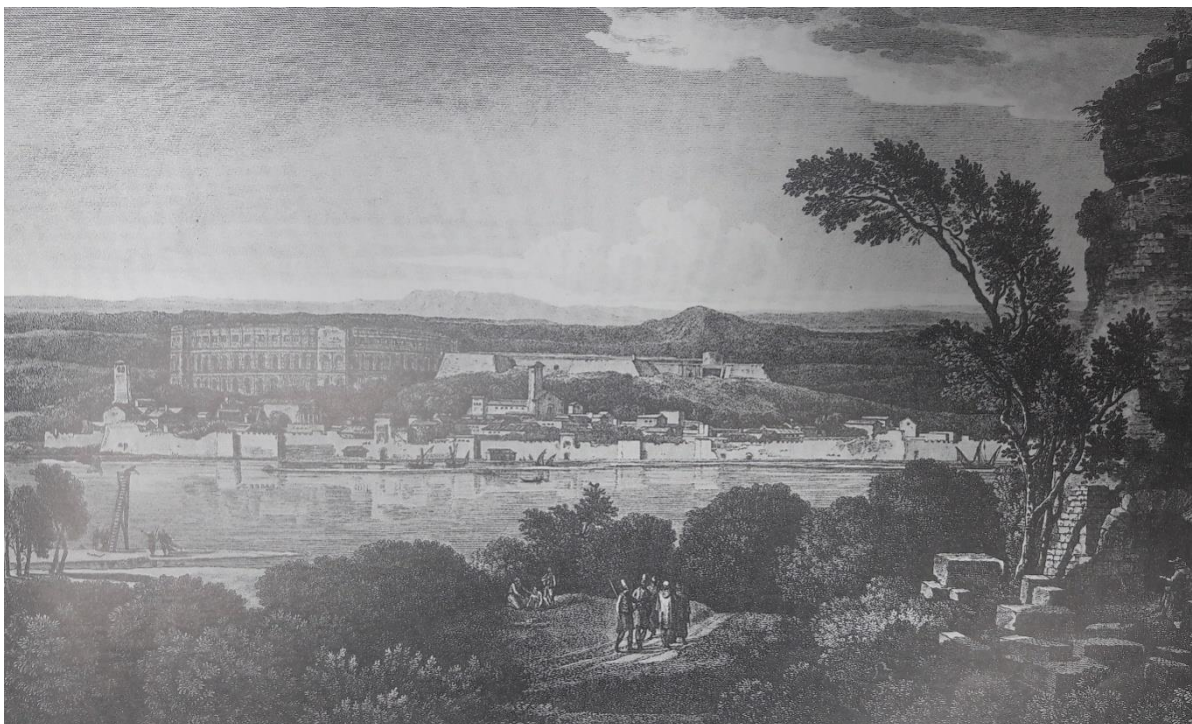
političkom smislu jer je u četvrtoj izbornoj kuriji došlo do političke borbe za prevlast. Jedan od gradova koji se počeo razvijati tih godina bila je Pula, kao mjesto koje je bilo izabrano za gradnju pomorske baze (Ivetić – Budicin, 2009., str. 464.).

3. Razvoj grada

3.1. Pula na početku devetnaestog stoljeća

Izgled Pule na početku devetnaestoga stoljeća može se vidjeti u djelu „Uspomene“ koje je 1818. napisao tajnik carsko-kraljevske pokrajine vlade u Trstu Josef von Brodmann. Ono što je naveo može se najlakše pokazati citirajući navedenog autora: „Isplati se poći brodom iz Fažane za Pulu, jer tako se može uživati u prekrasnom ulasku u veličanstvenu pulsku luku, jednu od najljepših, najvećih, najsigurnijih, najširih i najdubljih luka koje postoje. U njoj se može smjestiti najveća flota koju možemo naći u suvremenoj povijesti. Antičke gradske zidine razdijeljene kulama, elegantna elipsa Arene, otočići raštrkani po luci, oplemenjeni starim ruševinama koje počivaju u sjeni maslina, veličina ove luke, čudesno stvorene, u okrilju ove lijepe zemlje, pružaju zaista veličanstven prizor, koji teško da se može naći bilo gdje drugdje i koji počiva još samo u mašti putnika.“

„Pula je upravo posijana ostacima stupova, zidnim vijencima i nadgrobnim spomenicima. Dio je iskorišten za izgradnju zidina, dio se, bez sumnje, nalazi po antičkim ruševinama koje možete vidjeti kada se popnete na Kaštel, a ostatak krije pulska zemlja, jer je Venecija uzela najvrednije komade mramora, porfira i serpentina ovog nekad velikog i značajnog grada u kojem danas živi tek 800 duša... Njezini tragovi i ulice zakrčeni su visokim ruševinama, smećem, stablima i raznim drugim raslinjem. Od 72 zbog nezdrava zraka napuštenih okolnih sela, samo ih je 17 naseljeno, i teritorij Pule, koji ima 140.000 tzv. padovanskih polja, nema više od 7.000 duša. Otjecanjem stajaćih voda i ulaskom slane vode u zemlju izazvana je takva nezdrava klima da se, zbog zla koje nije uništeno u korijenu, još od mletačkih naseljavanja nije uspjelo ništa riješiti. Rušenje zidina i uklanjanje svih ostataka i smeća pomoglo bi poboljšanju zraka ovoga grada, koji bi, bolje naseljen, bio od velike važnosti za austrijsku trgovinu i istarsku proizvodnju“ (Benussi, 2002., str. 525. – 526.).

Slika 1: Veduta s Orlandovog tornja 1782. (L. F. Cassas) – močvarno područje u Puli
(Fotografija: A. Krizmanić, 2008., str. 117.)

3.2. Početak razvoja

Prije dolaska vladavine Austro – Ugarske Monarhije u Istri su vladali Francuzi. Francuzi su Istrom vladali u razdoblju od 1805. do 1813. te su duž obale izgradili utvrde za obranu. Nakon dolaska Austrije na vlast u Istri, odlučili su da im treba nova vojna luka te da bi mogli nastaviti gradnju na istarskom području. Godine 1830. stvoren je plan za obranu carstva, te je za buduću pomorsku vojnu bazu izabrana Pula. Obnova i gradnja baze tekla je sporo jer su do 1840. izgradili mali dio utvrda, popravili Kaštel, podignuli vojno skladište, pri čemu se povećao broj vojnika koji su obitavali u napuštenim samostanima. Jedna od prvih utvrda bila je Maksimilijanova koja je izgrađena na mjestu puljskog svjetionika – Orlandova kula (Benussi, 2002., str. 522.– 523.). Godine 1849. austrougarska vlada nije bila sigurna hoće li se Arsenal graditi u Trstu ili Puli. Admiralitet se protivio izboru Pule jer su smatrali da je trgovački beznačajna i da nema trgovačke firme koje bi mogle koristiti floti, a ni kameniti teren i malarično područje nisu išli u prilog za njezin izbor.

Dolaskom cara Franje Josipa I. u Pulu 17. svibnja 1850. utvrđen je novi plan te se gradnja Arsenala počinje odvijati u Puli. Smatra se da je tu odluku donio na prijedlog viceadmirala, Danca Hansa Bircha Dahlerupa, pomorskog vojnog stratega i organizatora koji je od 1849. bio glavni zapovjednik ratne mornarice.

Unatoč negativnostima, Pula ima dobro zaštićen, prostran i dubok zaljev, te Fažanski kanal, zaštićen otočjem Brijuni, kao rezervno sidrište flote (Dukovski, 2011., str. 112.). Od toga dana sve se više aktivnosti provodi u Puli te dolazi do stalnog povećanja stranaca. Ono što je dovelo do efikasnog i brzog povećanja radova je dolazak nadvojvode Maksimilijana 1854. koji je imenovan vrhovnim zapovjednikom carsko-kraljevske mornarice. Došlo je do brže gradnje Arsenala, nabavljeni su novi brodovi te su se provodile pomorske vojne vježbe i naobrazba vojnika. Maksimilijan je talijanski jezik zamijenio njemačkim jezikom kao službenim. Zadovoljna je bila i Općina koja je floti poklanjala zemljišne čestice te je do 1856. prepustila carsko-kraljevskoj floti cijelu obalu koju su ogradili zidom. Ubrzo je u nazočnosti cara Franje Josipa, 9. prosinca 1856., postavljen kamen temeljac za gradnju Arsenala (Benussi, 2002., str. 527. – 544.).

3.3. Arsenal

Nakon postavljanja kamena temeljca mornaričkog Arsenala došlo je do nasipavanja sjeveroistočne uvale Puljskog zaljeva kako bi se stvorio prostor za izgradnju (Trogrlić, Stepanić, 2007., str. 20.). Uz izgradnju obale u puljskoj luci uređenje je krenulo na otocima Sv. Florijan – Uljanik, Sv. Petar, Sv. Katarina i Sv. Andrija te brojnim uvalama u zaljevu. Otočić Uljanik je od malog poljoprivrednog dobra zasađenog maslinama (otuda ime Otok maslina, Scoglio degli Olivi) postao industrijski gigant za gradnju ratnih brodova austrougarske ratne mornarice (Lučka uprava, 2006., str. 126.). U sljedećim godinama izgrađene su strojarska i limarska radionica, bojarnica, radionice za izradu jarbola, jedara, užadi i druge opreme, kovačnica, modelarnica i maketarnica te radionica torpeda. Gradili su se brojni brodovi – linijski i kazamatni, fregate, topovnjače, torpiljarke i podmornice.

Do kraja 1866. dovršen je 1800 metara dugačak arsenalski zid (Trogrlić, Stepanić, 2007., str. 20. – 21.). Na otoku Uljaniku podignute su krovne konstrukcije nad dvama

navozima od drva, željeza i stakla s dvjema dizalicama od 40 tona i trima dizalicama od 20 tona nosivosti, izgrađena su tri suha doka te radionice za popravljjanje brodskih oklopa s dvjema dizalicama, radionica brodskih kovača, parna pilana, radionica brodskih tesara i cinkarnica. Arsenal (slika 2) i otok bili su povezani mostom željezne konstrukcije. U cijelom Arsenalu bilo je oko 8 km željezničkih tračnica i 4 km različitih vodova. Zgrade su bile osvjetljene plinom, a na otoku Uljaniku strujom. Za pogon svih radionica i dokova služila su 52 parna kotla s 36 parnih strojeva i plinskim motorom. U takvom pomorskom Arsenalu, izgrađenom i organiziranom na najsuvremeniji način, moglo se odjednom graditi šest brodova. Od 1866. željezo je zamijenilo drvo kao brodograđevni materijal, parni stroj je zamijenio pogon na jedra, a vijak je zamijenjen kotačima na lopate. Dvije godine nakon polaganja kamena temeljca, 5. listopada 1858., s još nepotpuno izgrađenog pogona na otoku Uljaniku, u nazočnosti cara Franje Josipa I. porinut je prvi brod izgrađen u Arsenalu, linijski brod *Kaiser*. Imao je drveni trup, bio je naoružan s 90 topova na dvjema palubama te je kao ratni brod imao posadu od 904 člana. Arsenal se s godinama sve više razvijao pa je tako 1913. u njemu bilo zaposleno u direkciji za brodogradnju 24 brodarska i 2 strojarska inženjera, u direkciji strojogradnje 19 strojarskih inženjera i 10 voditelja radova u radionicama, u topničkoj direkciji 11 topničkih inženjera te u elektrodirekciji 9 inženjera.

Radnici su se dijelili na visokokvalificirane, majstore, kvalificirane radnike podijeljene u 11 kategorija i 4 platna razreda te na nekvalificirane radnike. Godine 1910. bilo je zaposleno oko 4000 civilnih radnika, dok je mornarica imala 8539 radnika, od toga 445 žena u mornaričkoj radionici odjeće, jedrarnici i radionici za izradbu zastava. Radno vrijeme trajalo je 8,5 sati dnevno. Odmor za ručak trajao je jedan sat, pri čemu se nije smjelo napuštati Arsenal. Kvalificirani radnici dobivali su do 4,56, a nekvalificirani do 2,80 kruna dnevno (<http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2149>). Početkom 1890. počinje serijska izgradnja pravih torpednih brodova te se smatra da je torpedo izumljen u Puli (a proizvodio se u Rijeci), pa je došlo do izgradnje lakih brodova za torpedni napad, pogodnih za obalu kakva je na istočnom Jadranu. Nakon 1895. izgradila se prva suvremena krstarica *Monarch*, te nakon nje krstarice: *Zenta*, *Asperin*, *Szigetvat* i oklopna krstarica *Sankt Georg*. Godine 1909. izgradila se prva podmornica i krstarica *Admiral Spaun*, tehnološki najrazvijeniji ratni brod izgrađen u Arsenalu do 1918. (Troglić, Stepanić, 2007., str. 20. – 21.).

Slika 2: Pomorski arsenal u Puli

(Fotografija: <http://istra.lzmk.hr/tablica.aspx?id=9>)

Važan otočić bio je Sv. Andrija, gdje je izgrađena snažna obrambena utvrda Franz, a kasnije i spremnik za tekuće gorivo, pristan za manje brodove i dovoz materijala. Između njega i susjednog otoka Sv. Katarine je Pomorski odsjek Ministarstva rata iz Beča 1911. odobrio izgradnju prve hidroplanske postaje za spuštanje hidroaviona saonicama. U obližnjoj uvali Monumenti izgrađeno je nekoliko gatova, a obala je djelomično uređena. Na sjevernoj obali zaljeva, u uvali Zonki, uređeno su gatovi za pristajanje brodova, a u uvali Valle Lunga sagrađen je gat za ukrcaj i iskrcaj streljiva svih vrsta, jer se tu nalazilo središnje skladište streljiva za sve vrste topničkog naoružanja brodova i utvrda, a kasnije i bombi za zrakoplove. U vali Val del Figo (Smokvica) uređena je obala i omogućeno pristajanje brodova za postavljanje barikada u moru i ukrcavanje ugljena. U uvali Fižela sagrađen je gat i zaštitni zid i ozidan dio obale radi ukrcaja i iskrcaja mina i torpeda. Za nova podvodna oružja izgrađeni su skladišni potkopi u brdu Muzil te radionice za njihovu borbenu pripremu. Najopsežniji posao bio je obavljen na Gat u ugljena (Molo Carbone), na koji se dovezio i gdje su brodovi ukrcavali ugljen za svoje parne strojeve i turbine. I na ostalim dijelovima zaljeva izgrađena je obala i gatovi za ukrcavanje raznog naoružanja, navigacijske i optike opreme i uređaja za veze i promatranje.

Sve je to bilo neophodno za normalno funkcioniranje brodova i plovnih pristojbi. U arhipelagu Brijuni uređena je obala, a na otočiću Sv. Jerolim je otvoren kamenolom. Na otoku Veli Brijun uređena je obala i izgrađena su dva gata za prijevoz materijala za gradnju utvrda, baterija i svjetionika, ali i bogatih turista iz Carstva. U obližnjem ribarskom mjestu Fažani ozidana je obala i sagrađen je gat (Lučka uprava, 2006., str. 126.-127.).

3.4. Puljska luka

Puljski lukobran (Diga ili Staudamm) je naziv za lukobran s kojim je sužen prirodni ulaz u luku i sidrište austrougarskih brodova. Projekt je realiziran pod zapovjedništvom admirala Rudolfa Grafa Montecuccolija i Antona Hausa. Sjeverozapadni ulaz u luku bio je zaštićen od vjetrova otočjem Brijuni, a zapadni i jugozapadni ulaz s lukobranom. Osim zaštite luke lukobran je pridonio tome da je došlo do smanjivanja razine mora te su se smanjile poplave. Prije izgradnje lukobrana neprijateljski brodovi, a posebno podmornice i pomorski diverzanti, mogli su napasti austrougarsko brodogradilište na vanjskom sidrištu.

To je bilo uvjetovano povećanom moći pomorskog naoružanja, prvenstveno minama i torpedima, koje su svoj početni oblik i konstrukciju dobile 1859. u puljskoj luci. Izgradnja lukobrana bio je jedan od najambicioznijih projekata te vrste u Sredozemlju. Nakon odluke o gradnji izvršene su opsežne pripreme u stvaranju odgovarajućih platformi za rad. Na prostoru Val de Figo (uvala Smokvica), u podnožju brda Muzil „odrezan“ je dio brda, izvršen izbor i priprema kamenoloma i ostalog materijala i obavljena završna mjerenja mora na odabranoj trasi. Gradnja lukobrana počela je 1910. s početnom dubinom od 21 metar u dužini od 0,7 milja, odnosno 1200 metara, a na glavi lukobrana dubina je bila 36 metara. Prethodno je označena trasa i počelo je postavljanje velikih kamenih blokova. U kamenolomima u okolici Pule rtu Monumenti, otočiću Sv. Jerolim i Muzilu rezani su ogromni kameni blokovi koji su se odvozili do predviđenog mjesta i polagali na trasu. Za podvodne radove angažiran je velik broj ronilaca s ronilačkom opremom i mnogo kompresora za dostavu zraka te mnogi stručnjaci i komore iz Mornaričke bolnice za liječenje kesonske bolesti.

Lukobran je završen 1914., kad se približio rtu Cristo na drugoj, sjevernoj strani luke, na udaljenosti od oko 450 metara, a kroz ulaz su trgovački i ratni brodovi mogli uplovljavati uz prethodnu najavu i provjeru sa signalne postaje na rtu. Na glavi lukobrana postavljeno je zeleno lučko svjetlo za noćna uplovljavanja, a na nekoliko mjesta vrh je prekinut radi mogućnosti da onuda uplove i isplove manji, brzi brodovi (Lučka uprava, 2006., str. 129.-132.).

Ispred ulaza u puljsku luku, u prostranom zaljevu, nalaze se četiri otoka koji su nazvani imenima svetaca, a to su: Sv. Florijan, Sv. Andrija, Sv. Katarina i Sv. Petar. U vrijeme urbanizacije i industrijalizacije i oni su uključeni u sustav utvrđivanja i obrane. Najveći i najbliži je otok Sv. Florijan, kasnije nazvan Scoglio Olivi, odnosno Olivieninsel, Uljanik. Na njemu su pronađeni vrijedni arheološki nalazi – nadgrobnе ploče iz 2. stoljeća, na kojima se spominju imena barbarskih odličnika, romaniziranih stanovnika Pule. Također, u austrijskom katastru iz 1820. ucrtane su ruševine dviju ranokršćanskih crkvice, a na zapadnoj obali se nalazila crkva Sv. Sabe. Dolaskom Austro – Ugarske Monarhije na otoku je od 1850. sagrađeno brodogradilište za izgradnju i popravak ratnih brodova. Od 1880. povezan je s kopnom mostom željezne konstrukcije, preko kojeg je napravljena i željeznička pruga za dovoz materijala (Lučka uprava, 2006., str. 133.).

Zanimljiv je otok Sv. Andrija na kojem je u 19. stoljeću arheolog Pietro Kandler otkrio zidani objekt i ostatke samostana benediktinaca. Na rubovima otoka pronašao je četiri bunara, a uz crkvicu cisternu s 12 pilastara. Podizanje bazilike u čast Sv. Andriji povezuje se s diplomom pronađenom 1657. u arhivu kapele Sv. Marije Formoze. Poslije epidemije zarazne bolesti 1630. samostan benediktinaca je napušten, a 1642. Venecija ga je srušila i ondje sagradila dvorac. Francuzi su preuredili dvorac u utvrdu i nazvali je Napoleon, a drugim dolaskom Austrije na vlast 1813. ona je obnovljena pod imenom austrijskog cara Franje I., čime je devastiran sakralni sklop s arheološkim ostacima (Lučka uprava, 2006., str. 133.-134.).

Otok Sv. Katarina najmanji je od četiri otoka te se nalazi na sjevernoj puljskoj obali. Početkom 20. stoljeća na njemu je izgrađena Mornarička hidroplanska postaja. Godine 1911. austrijski konzervator i arheolog Antonio Gnirs pronašao je ostatke memorijalne kapelice ranokršćanskog ili predromaničkog razdoblja. Pronađeno je i mnoštvo ulomaka arhitektonski bogato ukrašenog mramornog sarkofaga te kameni nadvratnik s reljefom na kojem su bila tri grčka križa i medaljoni.

Na otoku je sagrađena hidroplanska postaja, a poslije i remontna s hangarima. Hidroavioni su u more spuštani i izvlačeno saonicama, a polijetali su s površine vode prema vanjskom dijelu luke (Lučka uprava, 2006., str. 134.).

Najjužniji u puljskom zaljevu je otok Sv. Petar na kojem se nalazila i istoimena jednobrodna kapela iz 6. stoljeća, a sačuvana je bila do polovice 19. stoljeća. Uništena je zbog postavljanja flankirne obalne baterije, usmjerene prema ulazu u luku kao obrana Arsenala od napada brodova s otvorenog mora. Na otoku je djelovala i škola plivanja. Kasnije je otok nasipom pretvoren u poluotok, a na njemu je 1924. sagrađena tvornica cementa, koja radi i danas (Lučka uprava, 2006., str. 134.).

Velika pažnja posvećivala se i uređenju plovnih putova na istočnoj obali Jadrana, posebice oko Pule. To je dobilo na važnosti kada je bila pretrpana brodovima. Počekom 20. stoljeća glavni centri pomorskog prometovanja bili su Trst, Venecija i Rijeka, dok su ostali dijelovi istočne obale Jadrana bili u kontaktu s unutrašnjošću samo komunikacijama lokalnog značaja. Ratni brod je za provjeru točnosti kursa i pozicije te navigacije uopće bio gotovo prepušten sam sebi te je dolaskom na istočnu obalu Jadrana, posebice Pulu i Brijune, dolazio u navigacijski složen dio upravljanja.

Tako je došlo do potrebe da se u tim područjima plovni putovi reguliraju, označe i obilježe, da bi ratnom i trgovačkom brodovlju omogućili nesmetanu i neprekidnu navigaciju, bez obzira na hidrografske, vremenske i ostale zapreke. Osnovni zadatak Lučkog admiralteta bio je uspostavljanje povoljnog operativnog režima plovidbe, njegovo sigurno i trajno održavanje i usavršavanje te uvođenje mjere za osiguranje ljudskih života, broda i tereta u uvjetima povećane opasnosti i to uređenjem pomorskih plovnih putova i formiranjem službe sigurnosti plovidbe. Početkom 19. stoljeća počelo je uređenje pomorskih plovnih putova te je za plovidbu svaka točka na obali i otocima bila označena nekom vrstom pomorske oznake. Za sva područja izrađene su navigacijske karte i detaljni planovi za većinu luka. Na plovim putovima koji su se koristili samo danju postavljane su dnevne oznake i signalne plutače, a na onima koji su se koristili i noću svjetionici, svjetleće oznake i plutače, a negdje i zvučne (Lučka uprava, 2006., str. 139.-141.).

Osobita pozornost bila je poklonjena prilaznim oznakama I. reda, koje su označavale osnovne točke prema kojima brodovi s pučine prilaze obali ili obalnom plovnom putu. Prvi takav svjetionik bio je onaj na rtu Savudrija, a izgrađen je 1818., dok je 1867. razrađena prva studija za uređenje plovnih putova duž cijele istočne obale Jadrana. Do kraja 19. stoljeća sagrađeno je više od 30 čuvanih svjetionika, a prije Prvog svjetskog rata na istočnoj obali ih je bilo 66, dok je bilo 136 obalnih i 247 lučkih svjetala. Navedeni svjetionik na rtu Savudrija nalazio se 35 metara od obale, na kojem je bila i čuvareva kućica na visini od 36,5 metara, a domet mu je bio 17 milja sa signalima za maglu. Nakon njega podignut je čuvani svjetionik Porer (1832.-1833.), za koji se govorilo da je bio razmeđa plovnih putova prema Trstu, Veneciji i Rijeci. Izgrađen je na vrhu hridi izvan rta Kamenjaka, visok 35 metara, dometa svjetla 17 milja sa signalima za maglu, a od 1901. imao je i telefonsku vezu. Godine 1849. na sjeverozapadnom rtu Dugog otoka podignut je svjetionik Veli rat koji se nalazio na pola puta između rta Kamenjaka i rta Ploče. Tada je bio jedan od važnijih čuvanih svjetionika na Jadranu, visine od 41 metara, domet svjetla 18 milja. Važan je bio i svjetionik Stončica na istoimenom rtu na otoku Visu, udaljen 90 metara od kopna, visok 38,2 metara i s dometom svjetla od 17 milja. Najveći domet svjetala na Jadranu imao je svjetionik Stuga na jugu otoka Lastova, čak 28 milja i visine od 104,5 metara. Posebna pažnja bila je poklonjena rasporedu i izgradnji svjetionika oko Pule zbog glavne ratne flote.

Na zapadnoj obali u blizini Rovinja podignut je svjetionik Sv. Ivan na Pučini, na ulazu u puljsku luku izgrađen je svjetionik Peneda. Za orijentaciju prilikom uplovljavanja u Luku Pula ugrađene su oznake s lučkim crvenim i zelenim svjetlom, a u luci brojne oznake i svjetla za označavanje plovnog puta. Zanimljivo je da su se svi svjetionici i lučka svjetla tijekom rata mogli ugasiti, što je plovidbu činilo složenijom (Lučka uprava, 2006., str. 142.-143.).

Osim svjetionika i lučkih svjetala važni su bili i gatovi. Do sredine 19. stoljeća u Puli nije bilo gatova već je postojao samo jedan mali drveni gat ispred sadašnje Lučke kapetanije. Izgradnjom rive, kojom je trebala ići željeznička pruga prema Arsenalu, sagrađen je prvi gat – San Teodoro. Gat San Teodoro, pod Italijom *San Tomaso*, a danas Gat Istra, bio je zanimljiv jer se na njemu prekrcao ugljen s brodova za tadašnju gradsku plinaru. Gat se nalazio gotovo na sredini Rive, a na glavi gata bio je svjetionik *Leichturm in Elsen*, a Puljani su ga zvali Faro di Ferro.

Važan gat je bio i Belona, a nalazio se neposredno do kasnije sagrađenog mosta željezne konstrukcije (za otok Uljanik). Gat Ugljena, Gat Adria, Jadranski gat ili popularni *Molo Carbone* (slika 3), bio je zadnji gat Pomorskog arsenala. Ime je dobio po skladištima ugljena, koji se u Pulu počeo dovoziti potkraj 19. stoljeća za brodove s parnim stapnim strojevima.

*Slika 3: Gat Ugljen / Molo Carbone, u pozadini Sv. Petar - Tvornica cementa
(fotografirala Alesandra Jurić)*

Gat Elisabeth (slika 4), današnji Riječki gat, bio je najnoviji mol, izgrađen početkom 20. stoljeća, zbog čega je nazvan i Novi mol. Njegove dimenzije, dubina i pravac protezanja omogućavale su pristajanje i većih putničkih brodova. Gat je dobio ime po carici Elisabeti I. zvanj Sissi, supruzi cara Franje Josipa, koja je stradala u atentatu 1898. u Ženevi. Ime je dodijeljeno 30. listopada 1904. prilikom svečanosti otkrivanja spomenika carici u obližnjem parku Valeria, pod Arenom. Pored njegova južnog korijena nalazi se manja željezna dizalica (slika 5), izrađena u firmi J. Koeroesi 1879. u Grazu, nosivosti 15.000 kilograma. Ona je bila jedina u ovom dijelu luke, nasuprot onima ogromnim u Arsenalu. Njome su rukovala dva radnika, nazivajući je „nostra manchina“, a radove je vodio Antonio Shersin, dovodeći željezničke vagone do

okretne platforme gdje se ukrcavao materijal u brodove (Lučka uprava, 2006., str. 149.-151.).

Slika 4: Gat Elisabeth / Riječki gat (fotografirala Alesandra Jurić)

Slika 5: Željezna dizalica fotografirala Alesandra Jurić)

4. Ratna mornarica u Puli

4.1. Povijest ratne mornarice do početka Prvog svjetskog rata

U prvoj polovici 60-ih godina 19. stoljeća Pula je postala glavna baza ratnog brodogradnje. Došlo je i do razvoja grada te 1867. Pula broji oko 17.000 stanovnika. Najveći problem mornarice je nedostatak novaca. Brodovi su skupi, a razvoj ide velikom brzinom jer tek izgrađeni brodovi postaju zastarjeli. Osamdesetih godina 19. stoljeća mornarica počinje dobivati obrise suvremene sile na moru. Nagli razvoj industrije dao je stratezima i planerima ratnih mornarica nove mogućnosti. Posebno je to bilo vidljivo u stremljenjima k razvoju okopa i teških oklopljenih brodova s teškim topništvom. Kako su mogućnosti metalurgije rasle, tako se povećavao kalibar topova, a samim tim i deplasman brodova nosilaca. Bojni brodovi ostaju okosnica flote, koje podržavaju lakše jedinice, oklopni krstaši i lake krstarice, koje dobivaju izvidničke zadaće, a izravnu zaštitu preuzima novi top broda – razarač (Petković, 2004.:, str. 5.-20.). Mornarica, *Kaiserlich-Königliche Kriegsmarine* (Carsko-kraljevska ratna mornarica) mijenja 1889. ime u *Kaiserliche und Königliche Kriegsmarine* (Carska i kraljevska ratna mornarica), skraćeno *K. u. K. Kriegsmarine*, dok su brodovi ispred imena nosili oznaku SMS (*Seiner Majestat Schiff*), po uzoru na britansku oznaku HMS (*His/Her Majesty Ship*), što znači „brod Njegova/njezina veličanstva“. Ratni brodovi koji su plovili Jadranom bili su najveći ikada izgrađeni na ovom području, a neposredno prije početka Prvog svjetskog rata ratna mornarica predstavljala je pomorsku silu snage s oko 230.000 tona, dok su gotovo svi brodovi flote bili novi, izgrađeni u 20. stoljeću (Trogrić, Stepanić, 2007., str. 25.).

4.2. Nacionalni sastav K.u.K. Kriegsmarine

Prema popisu iz 1910. nacionalni sastav Austro-Ugarske Monarhije izgledao je ovako: Hrvati i Slovenci 7,9%, Mađari 20,3%, Nijemci – Austrijanci 24%, Talijani 2%, Česi, Slovaci i Ruteni 24,4%, Poljaci i Rumunji 16,4%. Organizacija mornarice bila je

na principu nacionalnosti jer je samo tako mogla funkcionirati posada zbog jezične barijere. Većinu niže posade, mornara, činili su Hrvati.

U ukupnom postotku bili su većina na brodovima, što se može vidjeti na službenoj statistici iz 1914.: Hrvati i Slovenci 34,1%, Mađari 20%, Nijemci – Austrijanci 16,3%, Talijani 14%, Česi, Slovaci i Ruteni 11% te Poljaci i Rumunji 4,6%. Međutim, većina časnika bila je njemačke i mađarske nacionalnosti, ali su s vremenom tu mogućnost dobivali i drugi narodi Carstva (Petković, 2004., str. 37.–38.).

4.3. Vojno – pomorska baza u Puli

Popis stanovništva iz 1910. donosi nam podatke o 58.662 stanovnika, od čega je 16.014 vojnih djelatnika. U Puli se nalazila glavina flote i lučki admiralitet, čija zadaća je bila izravna i neizravna obrana glavne pomorske baze. Pod tim zapovjedništvom bilo je područje od Savudrije do Kvarnera, s 1.410 časnika, 51.840 vojnika kopnene vojske te 1.000 časnika i 5.070 mornara iz sastava *K.u.K. Kriegsmarine*. Obranu grada činio je lanac utvrda s 104 teška topa i 157 lakih topova i borbenim kompletom od 79.414 komada streljiva. Uz topnička oruđa u utverdama se nalazilo 110 teških i srednjih te 140 lakih topova i haubica kopnene vojske. Na raspolaganju je bilo 91.868 komada streljiva. U pričuvi je bilo 68 topničkih oruđa. U Puli su bila sljedeća vojno – pomorska zapovjedništva i ustanove: *Zapovjedništvo ratne luke, Centar za veze, Pomorsko minsko zapovjedništvo, Baza za hidrozrakoplove, Hidrografski ured, Zvezdarnica na Monte Zaru, Mornarički prehrambeni ured, Intendantski ured s radionicama za odjeću i obuću, Strojarska dočasnička škola te Dom mornarice* (Petković, 2004., str. 39.-42.).

4.4. Hidrografski zavod

Po planu viceadmirala Wilhelma von Tegetthoffa za reorganizaciju austrougarske Ratne mornarice, godine 1869. u Puli je osnovan *Hidrografski zavod c. i kr. Ratne mornarice* (slika 6). U statutu je navedeno da ova ustanova treba služiti kao sabiralište za hidrografska pomagala (instrumente, pomorske karte i nautičke priručnike kojima se trebaju opskrbiti brodovi), sabiralište stručno-znanstvene

literature te za izvođenje znanstvenih radova koji su u posrednom ili neposrednom odnosu s navedenom svrhom zavoda.

Zavod se sastojao od četiri odjela: Zvezdarnice s astronomskim, meteorološkim, geomagnetskim opservatorijem i opservatorijem za morske mijene, Spremišta nautičkih instrumenata s mehaničkom radionicom, Spremišta pomorskih karata i nautičkih priručnika i Mornaričke knjižnice. Znanstveno-istraživačkim rezultatima posebno se isticala Mornarička zvezdarnica, zahvaljujući austrijskom astronomu Johannu Palisi koji je od 1871. do 1880. bio njezin predstojnik. U Puli se intenzivno posvetio astronomskim promatranjima te je otkrio 28 planetoida (od kojih je jednog nazvao „Polana“ po Puli). Ovim otkrićima puljska zvezdarnica je postala poznata u cijelom znanstvenom svijetu. Bitan predstojnik zvezdarnice bio je Ivo Brenko von Boinik, čiji su se radovi objavljivali u poznatom astronomskom časopisu *Astronomische Nachrichten*. Godine 1873. *Zavod* je počeo izdavati časopis *Priloženja s područja znanosti o moru* koji je uređivao predstojnik Mornaričke knjižnice. Prestao je izlaziti 1914. zbog rata, a do tada su objavljena 43 godišta. *Hidrografski zavod* je uz navedena imao i druga bitna istraživanja i studije koja su pomogla mornarici u njezinim djelatnostima. Zavod prestaje sa svojom djelatnosti raspadom Monarhije, 5. studenog 1918. te ga preuzima talijanska mornarica koja je velik dio opreme i radova odnijela u Italiju. Danas imamo sačuvanu samo jednu kupolu Zvezdarnice (Petković, 2004., str. 42. – 45.).

Slika 6: Hidrografski zavod (Petković, 2004., str. 42.)

4.5. Pomorsko-tehnički rječnik

Kontraadmiral Julius Heinz sastavio je „Nautičko-tehnički rječnik mornarice“ te se bavio istraživanjima torpeda o kojima je pisao radove u puljskom časopisu *Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens*. Objavljivao je i radove vezane za povijest austrijske/austrougarske mornarice. U Puli je austrougarska mornarica od 1870-ih godina do 1918. objavila na njemačkom jeziku oko 100 naslova znanstvenih i stručnih monografija i periodike te udžbenika s područja pomorstva, brodskog strojarstva i elektrotehnike, pomorske ratne taktike, pomorskog topništva, hidrografije i oceanografije, geofizike, meteorologije te povijesti mornarice i njezinih pomorskih ekspedicija. U Puli su objavljene i tri knjige i nekoliko brošura na hrvatskom jeziku. Najstarija knjiga je *Spomenica junačkih djela c. i kr. Ratne mornarice* koja je služila za upoznavanje čitatelja s poviješću austrougarske Ratne mornarice. Objavljena je na njemačkom, hrvatskom, talijanskom, češkom i mađarskom jeziku, kako bi bila dostupna i razumljiva svim njezinim stanovnicima (Petković, 2004., str. 45. – 46.).

4.6. Carska i kraljevska mornarička knjižnica

U sklopu Hidrografskog zavoda od 1900. djelovala je *C. i kr. mornarička knjižnica* koja je bila središnja knjižnica austrougarske mornarice. Godine 1802. nalazila se u Veneciji, a od 1855./1866. preseljena je u Pulu. Mornarička knjižnica bila je bitna zbog nabavljanja znanstveno relevantnih djela s područja pomorstva i znanosti primijenjenih u pomorstvu, objavljenih u cijelom svijetu, a služila su stručnom obrazovanju pripadnika mornarice i znanstvenoj djelatnosti mornarice. Do kraja 1918. u knjižnici se nalazilo 18.478 djela. Danas je ostalo sačuvano 20.000 svezaka, dok je ostalo preneseno u Beč te je knjižnica postala sastavni dio *Sveučilišne knjižnice u Puli*, registrirana kao spomenik kulture Republike Hrvatske. Od 1997. preseljena je u Dom hrvatskih branitelja u Puli – Marine Kasino (Petković, 2004., str. 49.).

4.7. Mornarički kasino (Marine-Kasino)

Mornarički kasino (slika 7) bio je središte kulturnog i društvenog života časnika i službenika mornarice i njihovih obitelji. Kamen temeljac za izgradnju Kasina položen je 1870., a otvoren je 1872. Izgrađen je po projektu arhitekta Friedricha Adama, na poticaj admirala Wilhelma von Tegetthoffa. Članovi kluba, osim mornaričkih časnika, bili su još i svećenici, činovnici, pomorski umirovljenici i svi koji su imali veze s mornaricom. Primali su i civile, ali o tome su odlučivali glasovanjem cjelokupnog članstva. Godinama se povećavao broj članova, stoga su 1913. izgradili novu zgradu koja je imala koncertnu i plesnu dvoranu, knjižnicu s dvije čitaonice, glazbenu sobu i prostorije Znanstvenog društva C. i kr. mornarice. Nova zgrada, na mjestu Kasina iz 1913., nalazi se na površini od 15.000 m³ te je mogla primiti do 1000 posjetitelja. Projektirao ju je bečki arhitekt Ludwig Baumann. Danas se ta zgrada zove *Dom hrvatskih branitelja* i služi za razne kulturne i zabavne svrhe (Petković, 2004., str. 49. – 50.).

Slika 7: Mornarički kasino 1913. (Petković, 2004., str. 50.)

5. Prostorni razvitak

Dolaskom podestata Nicole Rizzija na čelo puljske općine 1864. došlo je do bržeg razvoja grada. Godine 1867. počeo se stvarati Danteov trg (slika 8) izgradnjom prve moderne pučke škole na istočnoj strani. Na trgu se već nalazila obnovljena srednjovjekovna crkva Sv. Marije od Milosrđa i novo kazalište. Na južnoj strani trga izgrađena je zgrada pošte i policijskog povjereništva, a 1877. i prva zgrada vatrogasne službe. To sve je oplemenjeno 1872. fontanom na sredini trga. *Danteov trg* je postao drugi najvažniji prostor u gradu koji su nazivali Piazzale delle Scuole Comunali (1869.) i u katastru kao Piazza della Legna jer se nekad na prostoru ispred crkve prodavalo drvo za ogrjev. U blizini *Danteovog trga* mornarički časnici su svojim novcem podignuli prvi Marine Casino koji im je služio kao mjesto sastajanja i zabave. Započet je 1869. po projektu arhitekta Friedricha Adama iz Münchena, a na parceli koja je bila u vlasništvu Pietra Ciscuttija. Izgradnjom Danteovog trga i Marine Casina došlo je do razvoja stambenih zgrada u njihovoj blizini i popločavanja ulica (Krizmanić, 2005., str. 128. – 131.).

Slika 8: Danteov trg (Krizmanić 2005., str. 129.)

Ponovno je na važnosti dobio i Forum – glavni trg koji je bio prvotno mjesto okupljanja građana, mjesto kulta, razmjene, trgovine, sudstva i administrativnih djelatnosti još od rimskog doba. Došlo je do obnove arhitektonskih objekata na Forumu. Na njemu se nalazila Komunalna palača koja je dograđena na stražnjem djelu te je uređena njezina unutrašnjost. Augustov hram dobio je novi pokrov te obnovljeno prilazno stubište i željeznu ogradu koja je zatvarala manji arheološki park u njegovoj blizini. Ispred hrama srušene su tri manje srednjovjekovne kuće i sagrađene tri nove koje su bile visoke do tri kata te su konkurirale *Komunalnoj palači* i Augustovom hramu u visini. U prizemlju zgrade kod Komunalne palače otvoren je prvi *Caffè Municipio*. U Pulu je dolazilo sve više poslovnih ljudi i gostiju pa je sagrađeno nekoliko hotela: Central, Elisabeth, Miramar i De La Ville te nekoliko manjih u blizini Foruma: Hotel Piccolo, Hotel Moncenisio, Hotel Belvedere, Hotel ai Due Mori. U blizini se nalazio i Kapitolinski trg na kojem je bila ribarnica (Krizmanić, 2005., str. 132. – 133.).

U pojedinim dijelovima grada, a pretežito u povijesnoj jezgri, nije se smjelo svugdje graditi pa su se uređivali prvi vrtovi. Svaka novosagrađena zgrada imala je u svojem

stražnjem dvorištu uređen ograđeni vrt, a neke čak i perivoje. S vremenom se sve više popločavalo pa je travu po gradu zamijenio kamen (Krizmanić, 2005., str. 133.).

5.1. Nove gradske četvrti

Nove gradske četvrti *Sveti Polikarp* i *Zaro* nastale su oko dva nova planirana parka. O gradnji četvrti brinula se Mornarička direkcija za izgradnju. Navedene četvrti su bile potpuno novi dio grada odijeljen dugom i drvoredom omeđenom ulicom koja ih spaja sa starom jezgrom Pule. Paralelno s ulicom nalazio se i dug obrambeni zid Arsenala te je to uvjetovalo raspored ulica i izgled novih četvrti. Plan nove gradske četvrti *Sveti Polikarp* bio je u sklopu izgradnje *Arsenala*. U blizini su se morali izgraditi stanovi za kvalificirane radnike *Arsenala* (tzv. *Arbeiter Baraken*), koji su dolazili iz udaljenih mjesta i za koje nije više bilo stanova u povijesnoj jezgri. U krugu parka izgrađeni su stanovi za mornaričke časnike, nova *Mornarička bolnica*, vojarne i ostali objekti koji su potrebni za funkcioniranje nove četvrti. Središte četvrti bio je park *Sveti Polikarp* (danas Mornarički trg) na površini 1,2 hektara.

Nastao je tako što su časnici austrijske ratne mornarice donosili stabla iz dalekih krajeva, stoga mu je trebalo dugo vremena da nastane. Kasnije su mu promijenili naziv u ime mlađeg brata cara Franje Josipa I., Maksimilijana Ferdinanda, u čiju čast je 1876. podignut obelisk (slika 9) visok 9 metara, na čijem vrhu se nalazio mjedeni ženski lik Slobode. Obelisk su 1919. talijanske vlasti demolirale i prenijele u Veneciju, gdje se i danas nalazi u parku Piazza Pola na Lidu. Četvrt je imala zasebnu poštu, župni ured, povjereništvo za gospodarstvo i novu osnovnu školu s velikom dvoranom. Od 2. listopada 1862. počeli su i ukopi na vlastitom Mornaričkom groblju (Krizmanić, 2005., str. 136. – 137.).

Slika 9: Spomenik Maksimilijanu Ferdinandu iz 1876. (Krizmanić, 2005., str. 137.)

Godine 1856. nasuprot glavnog ulaza u Arsenal, na rubu četvrti Sv. Polikarpa, sagrađena je golema *Mornarička vojarna* u neogotičkom stilu, za 1000 mornara (*Marine Truppen Caserne*), na površini od 2 hektara, s trgom za svečane smotre. Na rubu vojarne podignuta je manja bolnica koja je služila za bolesne radnike, a kasnije i Mala mornarička vojarna.

Nakon izgradnje Mornaričke bolnice 1861., manja bolnica je dograđena i pretvorena u prvu Mornaričku pučku gradsku školu. U blizini parka Sv. Polikarpa – Maksimilijanovog parka, do 1875. podignuto je još pet stambenih dvokatnih zgrada za časničke obitelji koje su bile okružene vlastitim perivojima (Krizmanić, 2005., str. 138.).

Četvrt *Zaro* nastala je oko istoimenog brda na čijem vrhu se od 1853. nalazi potkovasta, segmentna kružna utvrda *Zaro* s topovima. Zapadno od utvrde *Zaro* podignute su dvije časničke mornaričke barake te ispod južne padine četiri povezane slične zgrade koje su služile za obuku vojnika. One su krajem stoljeća srušene te je tu 1899. podignuta *Strojarska škola*, po projektu vlasnika zemljišta Mihovila Jaroseka.

Na *Zaru* je 1871. sagrađen *Hidrografski zavod* te 1877. park s fontanom i spomenikom u čast admiralu Wilhelmu Tegetthoffu. Uskoro su podignute i dvije stambene vile s pogledom na *Arsenal* i Puljski zaljev. Nazvane su *Haus Fucks* i *Haus Hubschmann*, a druga je kasnije bila poznata kao *Villa Toscana*, toskanskog nadvojvode Ferdinanda IV. (Krizmanić, 2005., str. 140.).

5.2. Gradnja oko amfiteatra i izvan bedema

U blizini amfiteatra se šezdesetih godina 19. stoljeća pojačala izgradnja pa je došlo do ograđivanja i zaštićivanja parcele uz amfiteatar, kako bi se spriječilo odnošenje kamenja. Uz ogradu ostale su prometnice te se nije moglo stvoriti više pješačkih površina. Amfiteatar nije imao neku funkciju, već je predstavljao vrijedan arheološki spomenik. Na *Trgu Nimfej* ispod amfiteatra oko 1865. izgrađen je dvokatni *Hotel Elisabeth* (slika 10) te u blizini amfiteatra skladište lafeta (postolja topova). Došlo je do izgradnje *Okružnog suda* u blizini, manjeg Hotela De la Ville i vinarije istarskih i dalmatinskih vina u vlasništvu Johanna Cuzzija. Prema Dvojnim vratima niknula je prizemna vojna baraka (Krizmanić, 2005., str. 141.). U blizini i južno od amfiteatra nastala je gradska četvrt *Croazia*, gdje su puljski Hrvati, radnici u Arsenalu i pripadnici težačkog dijela puljskih građana, podizali svoje stambene kuće i otvarali gostionice, trgovine i druge objekte (Krizmanić, 2005., str. 141.).

Slika 10: Skladište lafeta i Hotel Elisabeth (Krizmanić, 2005., str. 141.)

Grad je brzo napredovao tako da su puljsku općinu činila sela Pomer, Premantura, Štinjan, Medulin, Ližnjan, Šišan, Galižana, Valtura, Kavran, Lobarika, Muntić, Fažana i Peroj. Pula je bila podijeljena na šest gradskih četvrti: Grad, Arena, Sv. Martin, Portarata, Zaro i Sveti Polikarp, četiri predgrađa: Kolodvor, Šijana, Sv. Mihovil, Veruda, pet prigradskih naselja: Komunal, Valmade, Valdebek, Vintijan i Vinkuran – Stanza Rosanda, te tri sela: Jadreški, Škatari i Šikići. Godine 1862. izgrađena je Riva s molom Sv. Teodora i s izduženim zgradama i do 20 metara visine. Na Rivi je izgrađena i zgrada Zapovjedništva vojnog stožera (na njezinom mjestu se nalazila stara biskupija i krstionica iz 5. stoljeća s baroknim zvonikom iz 18. stoljeća). Ranokršćansku baziliku – Katedralu nisu dirali (Krizmanić, 2005., str. 142.-144.).

Uz rub povijesne jezgre, između dvije usporedne kružne ulice, Viale Carrara i Via della Circonvallazione, koje su pratile gradske zidine, nastao je prazan prostor na kojem su se počela saditi stabla te je tako nastao prazan prostor između stare jezgre i novog dijela. Novoosnovani trg služio je za šetnju i rasonodu građana, a na njega se nadovezivao Trg Portarata s kojim je činio jedinstvenu cjelinu (Krizmanić, 2005., str. 145.).

Povećanjem broja stanovnika došlo je do potrebe za novom bolnicom. Prvotna se nalazila u staroj gradskoj jezgri (današnja ulica Sergijevaca) s 84 kreveta, a 1875. došlo je do izgradnje nove bolnice (današnja Scalierova ulica) koja je s godinama pretvorena u domobransku vojarnu i općinski zatvor, a danas se tu nalazi crkva Sv. Antuna i samostan (Krizmanić, 2005., str. 146.).

5.3. Sanacija zemljišta i komunalni sustav

Godine 1850. počela je sanacija i nasipavanje stajaćih voda u Valle del Ponte te regulacija pod četrdeset metara dugim i šest metara širokim mostom koji su nazivali Ponte della Febbre (Most groznice), a u hrvatskom nazivlju Mostine. Na kraju tog kanala nastao je *mandrač* (slika 11), tj. dobro zaštićena lučica za privez barki. U blizini je 1876. sagrađen željeznički kolodvor, čiji pravac nije povezivao dio do Arsenala te su ubrzo sagradili užu prevlaku (neku vrstu lukobrana), kako bi imali mjesta za izgradnju još jednog kolosijeka do Arsenala. Nasipavanjem *mandrača* došlo je i do izgradnje Komunalnog parka (danas Park Franje Josipa I.), a kasnije je napravljen još jedan krak željezničkog kolosijeka do skladišta hrane u Šijani. Razvojem željeznice taj se prostor počeo popunjavati i s vrlo kvalitetnim stambenim

zgradama 1906. (tzv. *Ville Munz*), (Krizmanić, 2005., str. 148.). Od 1876. završena je i željeznička pruga Divača – Pula te je prvi vlak stigao te godine 20. Rujna, što je značilo da je to početak spajanja Pule s ostatkom Europe (Krizmanić, 2005., str. 150.).

Slika 11: Mandrač oko 1880. (Krizmanić, 2005., str. 148.)

Ono što je grad mučilo su bili zatrpani kanali kojima je voda trebala otjecati u Valle del Buso, pa se stvarao smrad vode stajačice i širile su se bolesti. Problem je riješen sanacijom novog kanalizacijskog sustava koji su nazivali Veliki kanal (*Canal Grande*). Također, općina je 1855. mornarici dala besplatno na korištenje prastari izvor na Nimfeju (slika 12) i okolno zemljište te su tu izgradili prvo moderno crpilište za 1200 kubičnih metara vode na dan za potrebe Arsenala, male mornaričke vojarne, Mornaričke bolnice i Stožerne palače na Rivi.

Uskoro je i taj vodovod postao nedovoljan jer je stanovništvo imalo samo četiri javne slavine pa su u dvorištu mletačke utvrde sagradili drugu vodospremu. Dugo vremena se pričalo i o proizvodnji plina koji bi služio za grijanje i kao pogonska energija u industriji i kućanstvu.

Slika 12: Zgrada vojnog vodovoda na Karolini 1861. (Krizmanić, 2005., str. 149.)

Proizvodnja plina je započela unutar Arsenala za potrebe industrijskog postrojenja, a od 1871. počela su prva gradska postrojenja sa spremnicima plina (Krizmanić, 2005., str. 149.-150.).

5.4. Drugo proširenje grada

Godine 1874. donesen je novi Građevinski pravilnik za prostorno uređenje grada kojim se prije dobivanja građevinskih dozvola trebalo obratiti Vojno-građevnoj direkciji (*Marine Bau Direktion*). Bez obzira na izrazito veliki napredak Grada bili su uočljivi nedostaci ekspanzije. Umjesto napretka, tijekom gradnje prometnica nije se brinulo o oborinskoj i fekalnoj kanalizaciji. Staležne razlike vidjele su se i u prostornom uređenju grada. Dijelovi grada na kojima su radnici gradili skromnije kuće u skladu s njihovim materijalnim mogućnostima, bili su prepušteni propadanju. Od 1888. do 1898. u Puli je izgrađeno 734 zgrada. Drugo proširenje je razdoblje ponovnog razvoja Grada označeno razvojem komunalne infrastrukture te gradnjom prijeko potrebnih javnih građevina. Dolaskom Ludovica Rizzija (1859.-1945.), odvjetnika i političara, sina Nicolòa Rizzija, na vlast, razvoj Grada je bio usmjeren na izgradnju civilnog vodovoda, kanalizacije, popločenje ulica, izgradnju nove ribarnice i natkrivenu stočnu tržnicu. Izgradila se državna i stručna pučka škola te su se počele poduzimati mjere protiv prosjačenja. Najveći problem u gradu bio je problem pitke vode. Godine 1896. dogodila se epidemija tifusa te se time grad

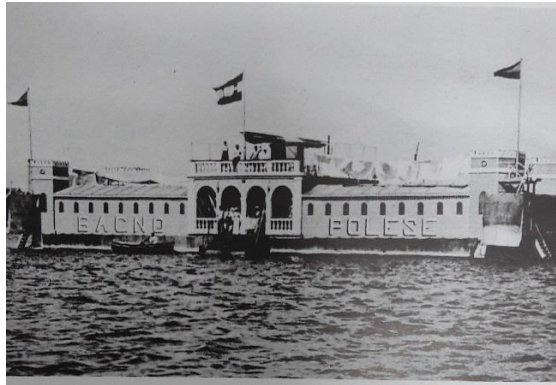
zalagao za čim brži način pronalaska izvora pitke vode. Izgradili su novi vodovod iz vodocrpilišta *Tivoli* koji je imao vodospremu na *Monte Ghiru* te je pušten u rad 28. ožujka 1897. U ovom razdoblju odvijao se proces seljenja bogatih građana iz gusto naseljenog centra Grada koje je imalo za posljedicu izraziti naglasak staleških razlika. Bogati građani sele se u vile u rezidencijalnim dijelovima Grada. Arhitektonski atraktivne vile nicali su na Verudi, Valkanama i Stoji. Arsenalski radnici su svoje kuće gradili u nizu, u blizini centra, u četvrtima Šijana, Monvidal, Kaštanjer i Gregovica. S porastom broja stanovnika, širenjem četvrti, 1900. udvostručen je broj kuća u odnosu na 1880. kad ih je bilo 1244. Probijanjem novih ulica, 1906. izgrađeni su stanovi za bogatu klijentelu s pogledom na luku. Ville su nazvane *Münz*, a u njihovoj blizini izgrađen je imponantan, najljepši hotel visoke kategorije *Palace Hotel Riviera*. Od 1912. Pula je brojala deset hotela, tri kavane, nekoliko pansiona, gostionica i restorana za sve stanovnike svih platežnih moći. Gradonačelnik Rizzi zauzimao se za školstvo te je dao izgraditi Zanatsku školu, Ženski licej, Narodnu školu u Šijani. Godine 1912. bila je završena izgradnja Pučke škole Sv. Polikarpa, koju je projektirao arhitekt Guido Brass, te Industrijske škole (Krizmanić, 2005., str. 155.-160.).

5.5. Izgradnja kulturnih i zabavnih objekata

U Puli je 1854. bilo oko 40.000 stanovnika te je prvo Ciscutijevo moderno kazalište postalo premalo. U razdoblju od 1880. do 1880. Ciscutti je izgradio drugo, veće kazalište koje je nazvao *Politeama Ciscutti*. U njemu se nisu održavale samo kazališne predstave, već razne zabavne, glazbene predstave, kino predstave i slično. Godine 1893. osnovana je Družba sv. Ćirila i Metoda, 1897. Prvi istarski Sokol koji je zapravo bio prvi Narodni dom puljskih Hrvata u kojem su se mogli sastajati i družiti.

Bez obzira što su se osnivale razne formalno izdvojene nacionalne kulturne institucije, život u Puli se kvalitetno prožimao. Zabave je bilo za sve socijalne slojeve kroz cirkuske predstave, boksačke susrete, konjičke i biciklističke utrke, koncerte, glazbu, regate, plivačka natjecanja i drugih priredbi i zabavnih događanja. Od 1896. započele su i prve kino predstave koje su priređivala putujuća kina, a od izgradnje prve električne centrale 1904. osnovale su se i stalne kino dvorane koje su se nalazile na današnjim Giardinima i u ulici Sergijevaca.

Tako je od 1913. do 1914. u Puli bilo otvoreno jedanaest kina. Godine 1886. u šijanskom perivoju, usred šume, otvoren je mađarski drveni paviljon *Silbergger*, osnovano je prvo najstarije nautičko društvo *Pietas Julia* te je u civilnoj, trgovačkoj luci završena izgradnja javnog kupališta *Bagno Polese* (slika 13), smještenog između brodogradilišta i Sv. Teodora (Krizmanić, 2005., str. 170.-172.).

Slika 13: *Bagno Polese*, 1886. (Krizmanić, 2005., str. 171.)

5.6. Sakralna arhitektura

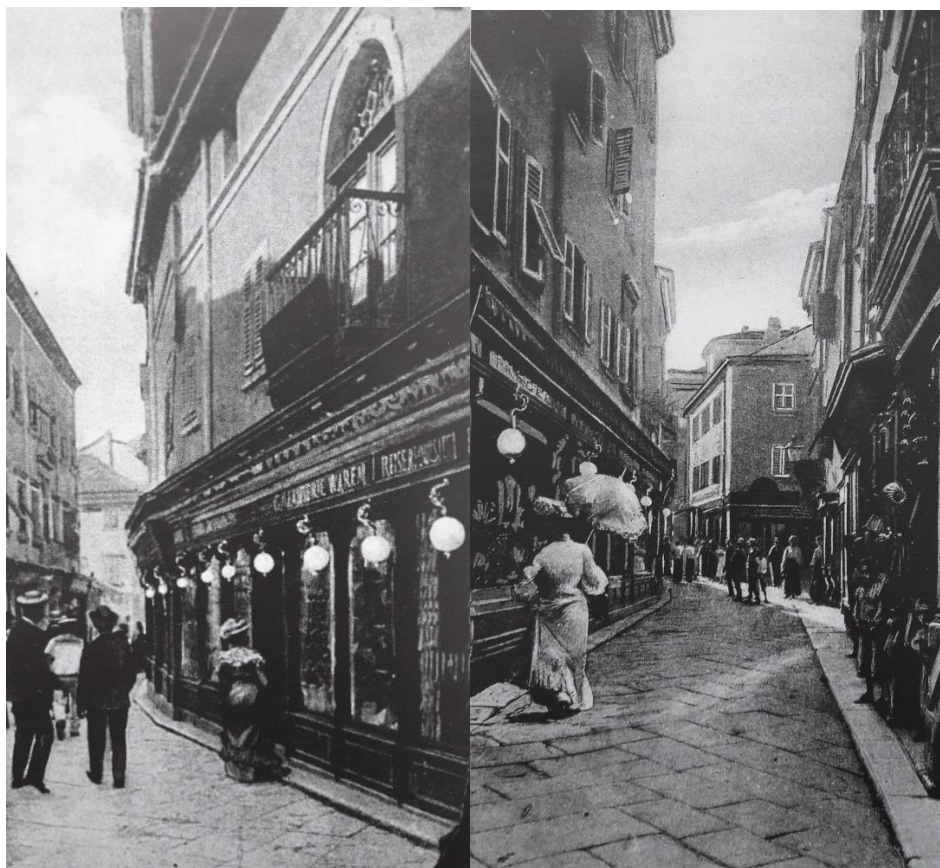
Za izgradnju sakralnih građevina došlo je do novog Regulacijskog plana grada koji je doveo do neuobičajene orijentacije svetišta prema jugoistoku. Tako je nastalo vrhunsko crkveno djelo u duhu historicizma s mješavinama neoromaničkog i bizantskog sloga između 1891. i 1898. – trodobna bazilikalna Mornarička crkva Gospe od Mora (slika 14), izgrađena na uzvisini gradske četvrti Sv. Polikarpa kod Arsenala. Prvotni projekt arhitekta Friedricha von Schmidta izmijenio je i crkvu dovršio puljski arhitekt Natale Tommasi. Uz uspone gornjogradske jezgre malo se gradilo u tom razdoblju. Jedina značajna građevina uz gornji dio De Villeovog uspona bila je veća trobrodna crkva Sv. Srca Isusova i Marijina, uz ranije izgrađeni samostan časnih sestara (Krizmanić, 2005., str. 164.-166.).

Slika 14: Mornarička crkva Gospe od Mora (Krizmanić, 2005., str. 165.)

5.7. Uslužne djelatnosti i trgovina

S razvojem grada razvijale su se i uslužne djelatnosti i trgovina. Stara povijesna jezgra (slika 15) postajala je sve više komercijalni i poslovni centar te su se tu počele graditi poslovne zgrade, hoteli, razne agencije, banke, dućani, gostionice, restorani, kavane i slično. Za otvaranje uslužnih djelatnosti u prizemlju došlo je do deformacije izvornih pročelja povijesne jezgre. Razbijali su izvorne otvore i širili staklene vitrine i to najviše u ulici Sergijevaca, na Forumu i u Kandlerovoj ulici. Po potrebi su rušili i neke zgrade (Krizmanić, 2005., str. 166.).

Slika 15: Ulica Sergijevaca (Krizmanić, 2005., str. 166.)

6. Zabava i poznate osobe

6.1. Glazbena djelatnost

Austrougarska vojska u Puli nje govala je glazbu. U Puli je djelovao pješački orkestar, a u sklopu mornaričkog korpusa djelovao je Orkestar carske i kraljevske mornarice koji je muzicirao pred hotelom „Riviera“, na gatovima Franje Josipa, Sv. Tome i Sv. Teodora te na gradskim trgovima i kazalištu Politeama Ciscutti. Najpoznatiji voditelj puljskog Mornaričkog orkestra bio je skladatelj Franz Jaksch koji je najduže bio dirigent Mornaričkog orkestra, a bavio se i skladanjem. U Mornaričkom kasinu nastupali su i razni umjetnici kao što su solistica bečke Dvorske opere Grete Forst (1910.), violinistica Anna Fried (1914.), te hrvatski violinist Zlatko Baloković (1914.) (Dobrić, 2005., str. 211.).

Franz Lehar, skladatelj, bio je najpoznatiji voditelj puljskog Mornaričkog orkestra. U Pulu je došao iz Losoncyja u Mađarskoj, gdje je sa svojih 20 godina postao najmlađi dirigent vojnog orkestra u Mornarhiji. Godine 1894. izabrali su ga za dirigenta Mornaričkog orkestra u Puli. Na tom mjestu je ostao do 1896. Vodio je orkestar sastavljen od 110 glazbenika. Skladao je valcer *Zvukovi iz Pule* koji je kasnije preradio u *Jadranski valcer*. U suradnji s mornaričkim časnikom i književnikom Felixom Falzarijem napisao je operu *General Kukuška (Kukuschka)* koju je kasnije preimenovao u *Tatjana* nakon čije praizvedbe u Leipzigu je napustio mornaricu i profesionalno se posvetio skladanju. Za vrijeme boravka u Puli uglazbio je sedam pjesama F. Falzarija, napisao operu *Istarska svadba* te je izveo skladbu *Ave Maria* na oproštajnom koncertu prije odlaska iz Pule (Dobrić, 2005., str. 212.).

6.2. Književnici

U Puli se rodio austrijski književnik Franz Karl Ginzkey (Pula, 1871. – Beč, 1963.), čiji se otac doselio i radio kao činovnik u Ratnoj mornarici. Završio je njemačku Mornaričku pučku školu u Puli te je izabrao vojni poziv i studij na Pomorskoj akademiji u Rijeci, ali ga je prekinuo i školovao se u Trstu za pješačkog časnika.

U svojoj vojnoj karijeri služio je kao poručnik u Puli, a od 1897. kao kartograf u Vojnom zemljopisnom institutu u Beču. U Prvom svjetskom ratu bio je ratni izvjestitelj, a nakon umirovljenja 1920. posvetio se književnosti. Pripadao je krugu neromantičarskih lirika i pripovjedača. Pisao je romane, pripovijetke i knjige za djecu. U djelima *Putovanje u Komakuku* (*Die Reise nach Komakuku*, 1942.) i *Onaj koji traži domovinu* (*Der Heimatsucher*, 1960.) pisao je o svojem djetinjstvu i časnikom službovanju u Puli (Dobrić, 2005., str. 213.).

Felix Falzari (Venecija, 1859. – Tulln, 1912.) služio je u Puli kao mornarički časnik i djelovao je kao književnik. U Pulu je došao kao sin austrijskog policijskog činovnika. Školovao se na Pomorskoj akademiji u Rijeci, nakon čega je stupio u Ratnu mornaricu kao kadet u Puli. Službu je vršio na brodovima, kao zapovjednik Sanitetskog odjela i časnik-ekonom u Mornaričkoj bolnici te u Odjelu pomorskih karata Hidrografskog zavoda te zapovjednik Mornaričkog zatvora. Prije nego li je umirovljen dobio je nekoliko činova, a u mirovini čin kapetana fregate. Za boravka u Puli 1895. započeo je suradnju s Franzom Leharom za kojega je napisao libreto opere *General Kukuška* (Kukuschka), a Lehar je uglazbio sedam Falzarijevih pjesama. Suradivao je i s puljskim skladateljem Antonijom Smaregljom koji je uglazbio njegovu pjesmu *Ruhelos*. U Puli je Falzari pod pseudonimom Emil Brenta objavio pripovijetke *Alabama*, *Oroto*, *ljetno snoviđenje* u 3 slike i scenarij za balet *Klondyke* (Dobrić, 2005., str. 213.-214.).

Paula von Preradović (Beč, 1887. – 1951.), austrijska književnica, kći kapetana bojnog broda Dušana pl. Preradovića, živjela je u Puli te je tu napisala prve pjesme. Godine 1910. u Zagrebu su objavljene i prevedene na hrvatski (*Iz pjesama Paule pl. Preradović*). Nakon odlaska na tečaj za bolničarke u München 1913. zauvijek napušta Pulu. Udala se za dr. Ernsta Moldena, a 1945. zatvorili su je nacisti. Puli je posvetila mnogo pjesama, nastalih od 1910. do 1944. te je objavila zbirku pjesama *Dalmatinski soneti* (*Dalmatinische Sonette*, 1933.), roman *Pave i Pero* (*Pave und Pero*, 1940.) u kojima opisuje tragične događaje djedovog života i njegove prve supruge. Napisala je tekst austrijske državne himne (iz 1947.), a potkraj života započela je pisati autobiografski roman pod naslovom *Djetinjstvo na moru* (*Kindheit am Meer*), u koje piše o djetinjstvu u Puli. Prigodom pedesete obljetnice njezine smrti 2001. je na kući u kojoj je živjela u Puli postavljena spomen-ploča s tekstom na hrvatskom i njemačkom jeziku (Dobrić, 2005., str. 214.).

U Puli se rodila i austrijska književnica i slikarica Hede von Trapp (Pula, 1877. – Kroeberg, 1947.) koja potječe iz obitelji austrougarskog mornaričkog časnika koji je službovao u Puli. O njoj nema podataka koliko je dugo živjela u Puli, a ne znamo ni ostale biografske podatke za boravak u gradu. Objavila je knjigu pripovijedaka i pjesama *Istarski vrt ruža (Istrianischer Rosengarten)*, roman *U sjeni i svjetlu (In Schatten und Licht)*. Također, ilustrirala je bajke, brojne *ex librise* i bavila se slikanjem religijskih motiva na pergamentu (Dobrić, 2005., str. 214.).

6.3. Umjetnički fotografi

Zahvaljujući zahtjevima Ratne mornarice za fotografskim dokumentiranjem vlastite flote i velikoj prisutnosti mornara, u Puli je krajem 19. i početkom 20. stoljeća djelovao veći broj fotografa.

U službi u Mornarici kao „carski i kraljevski mornarički fotograf“ bio je Austrijanac Alois Beer (Budimpešta, 1840. – Klagenfurt, 1916.), koji je u Puli snimio mnoge fotografije. Njegovi snimci gradova i krajobraza Koruške, Kranjske, Štajerske, Istre, Dalmacije i kasnije Italije, Grčke i Sjeverne Afrike obuhvaćali su u njegovom katalogu iz 1910. oko 12.000 fotografija. Krajem 19. stoljeća otkrio je novi fotografski žanr – mornaričku fotografiju, što ga je vezano za Pulu kao glavnu ratnu luku. Tako je od 1893. pa do smrti snimao u puljskoj luci. Godine 1896. dobio je titulu „carskog i kraljevskog mornaričkog fotografa“, što mu je omogućilo brojna snimanja ratne luke, Pomorskog arsenala i brodogradilišta, ratnih brodova, manevara flote, porinuća brodova, radova u Arsenalu, života mornara i slično. U njegovu *Katalogu pejzaža i slika gradova* iz 1910. i u *Dopunskom katalogu* iz 1914. navedeno je oko 1.380 motiva iz Pule. Pored Ratne mornarice, fotografirao je i grad Pulu. Brojne puljske fotografije objavljene su kao poštanske razglednice. Više od 30.000 njegovih originalnih staklenih ploča s negativima (1.000 snimljenih u Puli) sačuvano je u Austrijskom državnom arhivu/Ratnom arhivu u Beču (Dobrić, 2005., str. 215.).

Tršćanski fotograf Johann Rottmayer također je bio „mornarički fotograf“ u drugoj polovici 19. stoljeća. U Puli je snimao gradske vedute, brodove i razne objekte Ratne mornarice (Dobrić, 2008., str. 215.).

Osim profesionalnih fotografa u Puli je viši mornarički povjerenik Alexander Hauger snimao kao fotoamater, a 1893. objavio je mapu s 12 heliogravura *Scene na brodu* (Dobrić, 2005., str. 215.).

6.4. Slikari

Osim fotografa važni su bili i slikari. Jedan od poznatih njemačkih slikara bio je Alexander Kircher (Trst, 1867. – Niederlo Snitz kod Dresdena, 1939.), također marinist i ilustrator, 1908. je po narudžbi cara Franje Josipa I. izradio 24 velike slike austrougarskih ratnih brodova za Pomorski muzej u Puli. Nakon propasti Austro – Ugarske Monarhije sve Kircherove slike su odnesene iz Pule (Dobrić, 2005., str. 216.).

Nekoliko austrijskih slikara kao što su August von Ramberg, Anton Perko i Georg von Wolf bili su mornarički časnici koji su povremeno boravili u Puli. Georg von Wolff naslikao je brojne vedute, pejzaže, posebno Pule, Brijuna i okolice. Jedan je od rijetkih časnika koji je nakon propasti Monarhije ostao živjeti u Puli (Dobrić, 2005., str. 216.).

6.5. Pjesnici

Početak 20. stoljeća puljski nakladnik Josip Krmpotić objavio je dvije knjige na hrvatskom jeziku u kojima su na popularan način, po uzoru na pjesme Andrije Kačića-Miošića, opjevana pomorska putovanja austrougarskih brodova, a autori pjesama bili su mornari sudionici tih putovanja. Prvi takav pisani kraći „pomorski ep“ objavljen je 1910. pod naslovom *Putovanje N. V. B. Marije Terezije na Male Antile i Kubu god. 1898.* Objavljena je i knjižica *Rat u Kini i putovanje N. V. brodova Elisabeth i Aspern*, te *Spivao Ciril Pavelin Kaštel-Sućurca* u kojem je opisano sudjelovanje austrougarske Mornarice u gušenju Boksterskog ustanka u Kini. Pjesme nemaju veću književnu vrijednost, ali su za puljsku kulturnu prošlost važno svjedočanstvo vremena u kojem su nastale i kulture koja je proizašla iz vojno-pomorske uloge Pule kao sjedišta mornarice te su zanimljivo svjedočanstvo hrvatsko-njemačke mješavine jezika kojima su se služili hrvatski mornari.

U njima su sačuvana dokumentarna svjedočanstva o različitim zbivanjima iz mornarskog života na brodu koja su vezana za Pulu (Dobrić, 2005., str. 217.).

6.6. Zapovjednici i časnici Ratne mornarice

Za vrijeme austro – ugarske mornarice u Puli nalazili su se mnogi zapovjednici i časnici koji su ostali zabilježeni. Jedan od bitnijih bio je Ferdinand Maximilian von Habsburg (Schönbrunn, 1832. – Queretaro, Meksiko, 1867.), austrijski nadvojvoda i brat cara Franje Josipa I. U austrijsku Ratnu mornaricu stupio je 1851., a od 1854. do 1864. bio je njezin zapovjednik. Pod njegovim zapovjedništvom u Puli započela je izgradnja Pomorskog arsenala i drugih objekata za ratnu luku. Godine 1864. prihvatio je ponudu iz Meksika da preuzme carsku krunu te je 1867. poražen u građanskom ratu, zarobljen i strijeljan, a njegovi posmrtni ostaci vraćeni su u domovinu (Dobrić, 2005., str. 218.).

Viceadmiral Hans Birch Freiherr von Dahlerup (Hillerd, 1790. – Kopenhagen, 1872.), bio je danski pomorski časnik koji je 1848. došao iz danske mornarice na poziv cara Franje Josipa I. te je postao zapovjednik austrijske mornarice od 1849. do 1851. Temeljito je reorganizirao mornaricu, u kojoj je do tada prevladavao mletački časnički kadar, uveo je njemački kao službeni jezik, a na njegov prijedlog Pula je 1850. odabrana za ratnu luku i buduće sjedište Pomorskog arsenala. Svoje službovanje opisao je u memoarskom djelu *U austrijskoj službi (In österreichischen Diensten)* (Dobrić, 2005., str. 218.).

Admiral Wilhelm von Tegetthoff (Maribor, 1827. – Beč, 1871.) završio je pomorsku školu u Veneciji te je 1845. stupio u austrijsku Ratnu mornaricu. U jednoj pomorskoj bitci promaknut je na čin kontraadmirala. U pomorsku povijest ušao je kao pobjednik nad brojčano nadmoćnijom talijanskom flotom u bitci kod otoka Visa 1866. Do smrti 1868. bio je zapovjednik austrougarske Ratne mornarice. Godine 1877. u Puli mu je na brežuljku Monte Zaro postavljen spomenik, djelo austrijskog kipara K. Kundmanna, koji je 1935. premješten u Graz (Dobrić, 2005., str. 218.).

Admiral Maximilian Daublebsky von Sterneck (Klagenfurt, 1829. – Beč, 1897.) školovao se na Mornaričkom koledžu u Veneciji te je pedeset godina služio u mornarici u kojoj je došao do čina admirala. Istaknuo se u Viškoj bitci, a najduže i najznačajnije razdoblje službe bilo je vezano za Pulu, gdje je bio vojni zapovjednik luke, zatim zapovjednik Arsenala, a pred kraj života i zapovjednik mornarice i šef Mornaričkog odsjeka pri Carskom ministarstvu rata u Beču. Pokopan je u Puli, na Mornaričkom groblju, a kasnije je prebačen u kriptu novosagrađene Mornaričke crkve (Gospe od Mora) koja je podignuta na njegovu inicijativu. Osim crkve, zaslužan je za izgradnju brojnih ustanova i stambenih zgrada mornarice u četvrti Sveti Polikarp: Mornaričko-tehnički odbor, Mornaričku sud i zatvor, škola, vrtić, parkovi i perivoji te vojarne i stambene zgrade, kako radničke tako i namijenjene časnicima (Dobrić, 2005., str. 219.).

Veliki admiral Anton Haus (Tolmin, 1851. – Pula, 1917.) završio je Pomorsku akademiju te je bio starješina klase pitomaca Pomorske akademije u Rijeci. Od 1913. bio je zapovjednik Mornarice te je u njegovo vrijeme zapovjedništvo preneseno iz Beča u Pulu do 1917. Unaprijeđen je u čin Velikog admirala. Umro je u Puli i pokopan je na Mornaričkom groblju, a između dva svjetska rata premješten je na groblje u Beču (Dobrić, 2005., str. 219.).

Admiral Maksimilijan Njegovan (Zagreb, 1858. – 1930.) završio je Pomorsku akademiju u Rijeci i stupio je u Ratnu mornaricu kao kadet, gdje je kasnije postao predavač oceanografije. Kroz vojni staž promaknut je u kontraadmirala pa u viceadmirala. Predsjedao je Mornaričko-tehničkim odborom u Puli te je dobio čin admirala s kojim je postao i zapovjednik Ratne mornarice. Godine 1918., nakon ugušenja bune mornara u Boki kotorskoj, na vlastiti zahtjev je umirovljen (Dobrić, 2005., str. 219.).

Viceadmiral Miklos Horthy de Nagybanya (Kenderes, Mađarska, 1868. – Estoril, Portugal, 1957.) bio je posljednji zapovjednik austrougarske flote (od veljače do studenog 1918.). Stupio je u austrougarsku mornaricu 1866. U Prvom svjetskom ratu istaknuo se brojnim pomorskim akcijama. Nakon rata kratko vrijeme bio je u američkom zatočeništvu te je umro u izbjeglištvu u Portugalu (Dobrić, 2005., str. 219.-220.).

Kapetan korvete Georg von Trapp (Zadar, 1880. – Boston, 1947.) završio je riječku Pomorsku akademiju. U Prvom svjetskom ratu bio je najuspješniji austrougarski podmorničar. Godine 1918. promaknut je u kapetana korvete i postao je zapovjednik podmorničke postaje u Boki kotorskoj. Odlikovan je viteškim križem Reda Marije Terezije i nizom drugih odličja. U Puli je sagradio Villu Trapp. Nakon rata živio je u Salzburgu te je kasnije emigrirao u Sjedinjene Američke Države. U SAD-u je sa svojom suprugom Marijom von Trapp osnovao pjevački zbor sastavljen od članova njihove obitelji koji je postao svjetski poznat po američkom filmu *Moje pjesme, moji snovi* (Sound of Music). Objavio je i knjigu ratnih uspomena *Biz zum letzten Flaggenschuss* (Salzburg-Leipzig, 1935.) (Dobrić, 2005., str. 220.).

Poručnik bojnog broda Gottfried von Banfield (Herceg Novi, 1890. – Trst, 1986.) bio je najpoznatiji austrougarski pomorski zrakoplovac. Sin je mornaričkog časnika koji je proveo djetinjstvo u Puli. Završio je Pomorsku akademiju u Rijeci te je pristupio mornarici. Služio je na mnogim bojnim brodovima te je promaknut u poručnika fregate. Godine 1914. služio je u mornaričkoj zračnoj postaji na otočiću Sveta Katarina u puljskoj luci i u Boki kotorskoj. Nalazio se i na mjestu zapovjednika hidroplanske postaje u Trstu, gdje se istaknuo u obrani grada od zračnih napada. Smatraju ga najuspješnijim austrougarskim pomorskim zrakoplovcem, s dvadesetak oborenih protivničkih zrakoplova, zbog čega je dobio nadimak Trščanski orao (*Adler von Triest*). Dobio je i niz odličja, a proglašen je vitezom Reda Marije Terezije. Nakon rata napustio je Pulu i zaposlio se u britanskoj brodograđevnoj industriji. Od 1925. nalazio se u Trstu, gdje je preuzeo kompaniju Tripovich i razvio službu spašavanja i dizanja potopljenih brodova. Godine 1984. objavio je memoarsko djelo *Der Trščanski orao (Adler von Triest)* (Dobrić, 2005., str. 220.-221.).

Admiral Janko Vuković Podkapelski (Jezerane u Lici, 1871. – Pula, 1918.) završio je Pomorsku akademiju u Rijeci te je stupio u austrougarsku Ratnu mornaricu kao kadet. Kroz vojnu karijeru napredovao je u činovima sve do zapovjednika 1. torpedne divizije na početku Prvog svjetskog rata, a od 1915. u čin kapetana bojnog broda. Odlikovan je i za zasluge pri potapanju talijanskog razarača *Turbine*. U ožujku 1918. preuzeo je zapovjedništvo nad zastavnim brodom *Viribus Unitis*. Dana 31. Listopada 1918. Narodno vijeće Države SHS iz Zagreba imenovalo ga je admiralom i postavilo ga za zapovjednika flote, koja je toga dana odlukom austrougarskog cara Karla I. predana ovom vijeću, nakon čega je na brodu *Viribus Unitis* podignuta hrvatska

zastava. Iste noći talijanski podvodni diverzanti, poručnici R. Rosetti i R. Paolucci, ušli su u puljsku luku na „jahaćem torpedu“ i 1. studenoga ujutro pričvrstili minu na brod. Nakon što su otkriveni i zarobljeni, obavijestili su Vukovića da je posada u opasnosti. Tako je Vuković ostao na palubi broda koji mu je bio povjeren i potonuo je s njime, zajedno s više stotina mornara (Dobrić, 2005., str. 221.).

Kontraadmiral Metod Koch (Kranj, 1874. – Trst, 1952.) završio je školu za mornaričke aspirante u Puli te je stupio u austrougarsku mornaricu. Nalazio se u svojoj službi na nekoliko pozicija: poručnik fregate, kapetan korvete, predsjednik odbora slavenskih mornara u Puli, član predstavništva zagrebačkog Narodnog vijeća Države SHS s admiralom M. Horthyjem (zapovjednikom austrougarske mornarice). Na ovoj je poziciji potpisao dokument o predaji austrougarske flote Narodnom vijeću te su ga imenovali kontraadmiralom i postavili za lučkog admirala sve do zauzimanja Pule od strane talijanske vojske 5. studenoga 1918. (Dobrić, 2005., str. 221.).

7. Fortifikacijska arhitektura

Sustav fortifikacije čine krune odvojenih utvrda sa skupinama utvrda i topničkih bitnica koje su se pred Prvi svjetski rat transformirale u tri neprekinute linearne bojišnice prema kopnu, s miniranim akvatorijem i morskim zaprekama te se tako grad zatvorio sa svih strana i pretvorio u teritorijalnu tvrđavu koja je zauzimala područje od Linskog do Raškog zaljeva, premanturske punte i Malog Lošinja, na oko 700 km². Gradnjom različitih utvrda i topničkih bitnica proizvedena je osobita fortifikacijska arhitektura koja slijedi tehničke inovacije i logiku ratnih vještina, arhitektura oblikovana na tradiciji renesanse i baroka, na znanjima talijanskih vojnih arhitekata promicanim širom Europe te djelovanjem autentične habsburške škole gradnje fortifikacija. Nastala je tako arhitektura čiste geometrije, koja postaje najviši domet arhitektonske forme (Krizmanić, 2008., str. 8.).

7.1. Mletačko/francusko naslijeđe

Austro – ugarska monarhija je zatekla loše stanje obrambenog sustava koji joj je ostavilo mletačko/francusko naslijeđe. Ono se nalazilo na nekoliko lokacija koje su nekad bile vrlo bitne točke grada.

Zapuštenu mletačku utvrdu na vrhu puljskog brežuljka Austrijanci su nazvali Hafenkastell. Utvrda je nastala na temeljima naselja Histra, gdje su kasnije Rimljani sagradili kaštel. Dolaskom mletačke vlasti na tom mjestu sagradili su baroknu utvrdu po projektu vojnog inženjera Antoinea De Villea, s 24 topa. Sredinom XIX. stoljeća car Ferdinand naredio je da se obnovi utvrda te izgrade nova spremišta baruta u slučaju rata, obnovi bunar i prokopa jarak s podiznim mostom. Kroz stoljeća radilo se i dalje na utvrdi te je ona prestala biti obrambena građevina opremljena suvremenim naoružanjem, već je postala vojarna s pratećim sadržajima u funkciji promatračnice i telegrafa (Krizmanić, 2008., str. 12.).

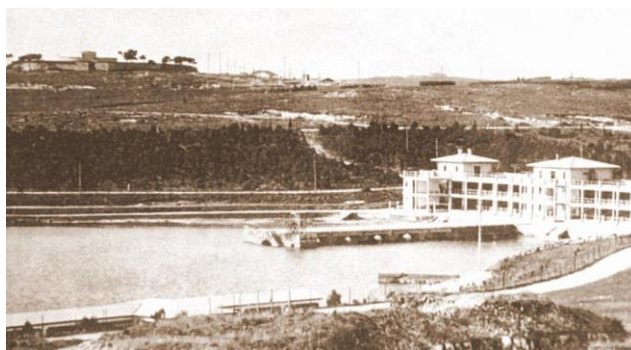
Ostale građevine su:

- ostaci mletačke utvrde s novom utverdnom Napoleon (1807.) na otoku Sv. Andrije,
- porušene antičke i srednjovjekovne zidine, prilagođene obrambenom sustavu na rtu povijesne jezgre, ispred Porte Stovagnage prema otoku Ulika,
- oštećena i porušena skarpa kao dio sustava obrane u sklopu mletačke utvrde,
- stari Orlandov toranj koji je srušila francuska vojska 1806. (Krizmanić, 2008., str. 11.).

7.2. Prve obalne odvojene utvrde i topničke bitnice do 1823.

Obalna utvrda Maksimilijan

Sagrađena je na mjestu obrambenog tornja - Orlandovog tornja koji potječe još iz rimskog doba, a srušila ga je Napoleonova vojska 1806. Utvrda Maksimilijan (slika 16) je zemljana utvrda s kamenim potpornim zidovima i parapetima koja je okružena nasipom i rovom te je tako bila stalna utvrda s otvorenim grlom prema luci. Srušena je krajem 1960-ih godina zbog širenja kamenoloma tvornice cementa (Krizmanić, 2008., str. 20. – 21.).

Slika 16: Utvrda Maksimilijan (<https://vojnepovijest.vecernji.hr/vojna-povijest/obalna-utvrda-maksimilijan-908117>, datum pristupa: 5. veljače 2018.)

Obalna utvrda Kaiser Franz I.

Utvrdna se nalazi na otoku Sv. Andrije (slika 17), a sagrađena je na mjestu bizantskog samostana i crkve Sv. Andrije iz VI. stoljeća, rekonstrukcijom Napoleonove poljske utvrde. To je bila stalna utvrda s otvorenim grlom prema gradu, s bočnim topničkim bitnicama prema ulazu zaljeva, s dva bunara do obale, opkopanim rovom oko utvrde i mostom za toranj. Danas je utvrda još sačuvana, ali je u lošem stanju i obrasla je korovom (Krizmanić, 2008., str. 24.-27.).

Slika 17: Obalna utvrda Kaiser Franz I. (fotografirala Alesandra Jurić)

Obalna utvrda Marie Louise (nakon 1918. Forte Lazzaro Mocenigo)

Nalazi se na poluotoku Muzilu (slika 18), ponad rta Kompare. To je odvojena zemljana utvrda s kamenim potpornim zidovima i parapetima, potkovastog oblika, sa stražarnicom i barutanom, a kasnije s puškarnicama i zemljanim nasipom. Od 1859. postala je najveća puljska kružna utvrda, promjera 110 metara. S godinama su nadograđivali utvrdu i nasipavali, a oštećena je 1945. savezničkim bombardiranjem.

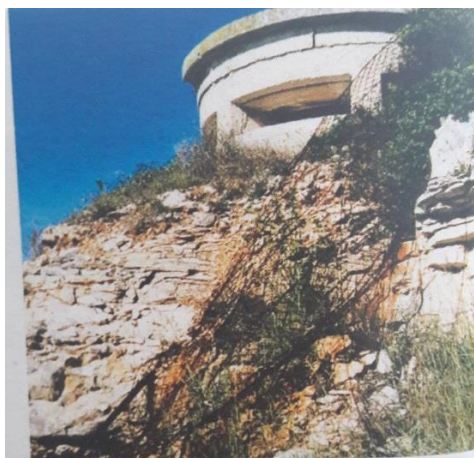
Kasnije je služila kao skladište, a danas je u relativno dobrom stanju i nenastanjena (Krizmanić, 2008., str. 30. – 32.).

Slika 18: Obalna utvrda Marie Louise (www.Mapio.net, datum pristupa: 10. travnja 2018.)

Obalna topnička bitnica Zonchi (Žunac)

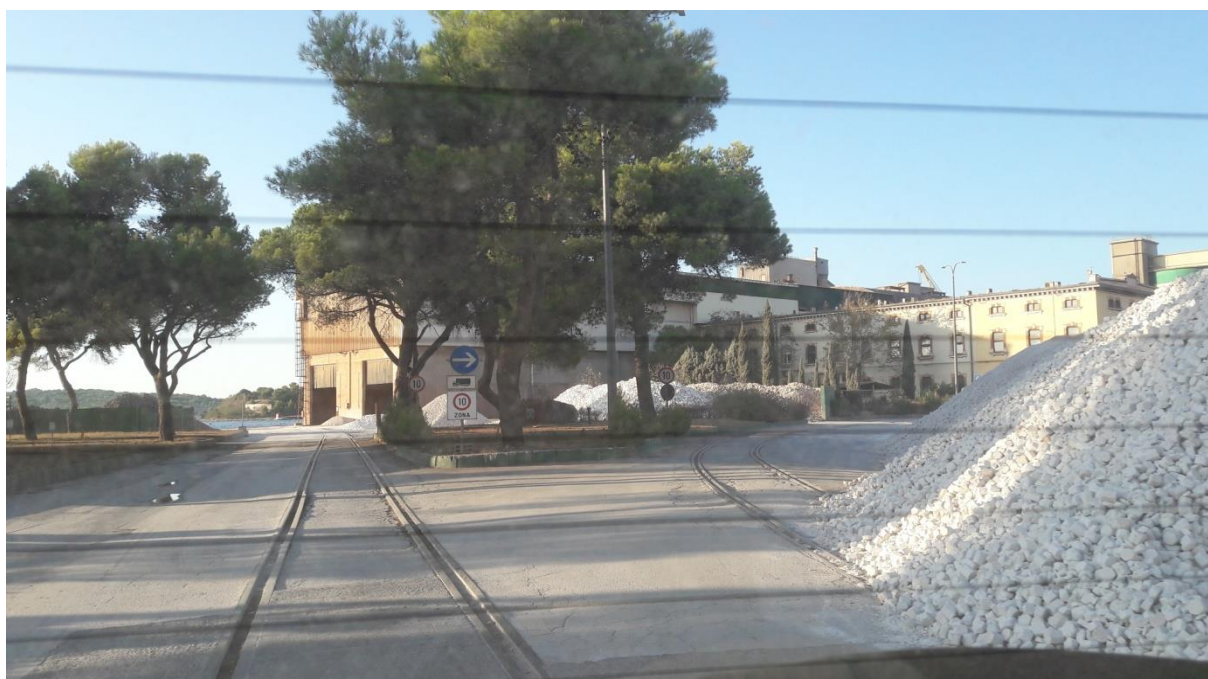
Nalazi se na južnom rtu uvale Žunac (slika 19) uz obalnu crtu. Odvojena je otvorena zemljana bitnica, s izlomljenim kamenim potpornim zidovima i parapetima, s čelnim pravcem napada/obrane prema uvali i otvorenom zaljevu, s barutanom i stražarnicom. Kasnije je iskopan rov s mostom, dva dvokatna obrambena tornja s puškarnicama te je s vremenom dobila nekoliko popratnih prostorija. U Drugom svjetskom ratu je oštećena bombama, a danas je zapuštena i obrasla korovom (Krizmanić, 2008., str. 36.– 40.).

Slika 19: Obalna topnička bitnica Žunac (Krizmanić, 2008., str. 36.)

Obalna topnička bitnica na otoku Sv. Petra

Izgrađena je na mjestu bizantske crkve Sv. Petra iz VI. stoljeća (slika 20), na istoimenom otoku. Godinama se dograđivala i mijenjala, a krajem XIX. stoljeća je srušena i sagrađeno je skladište hrane za opskrbu brodova s novim molom i obalom za pristajanje brodova. U XX. stoljeću je izgrađena na njezinom mjestu Tvornica cementa, ali su sačuvana skladišta hrane koja su kasnije srušena zbog proširenja tvornice (Krizmanić, 2008., str. 42.).

Slika 20: Obalna topnička bitnica na otoku Sv. Petra (fotografirala Alesandra Jurić)

7.3. Kružne odvojene utvrde – topnički tornjevi od 1830. do 1866.

Obalni kružni Martello toranj San Giovanni – (Sv. Ivan) na Muzilu

Toranj se nalazi između dvije utvrde Marie Louise i Muzil. Godinama se nadograđivao i mijenjao, a izgledao je kao jednokatna građevina s otvorenom krovnom platformom za smještaj topa i parapetom (Krizmanić, 2008., str. 46.).

Obalna utvrda Punta Kristo

Nalazi se ponad rta poluotoka koji sa sjevera zatvara Puljski zaljev. Ime je dobila po maloj crkvi na rtu – Capella del Cristo (slika 21). Dosta se ulagalo i gradilo na toj utvrdi jer je štitila Puljski zaljev te je postala najveća i najsnažnija obalna blindirana moderna utvrda tvrđavnog topništva. Za vrijeme Drugog svjetskog rata manjim dijelom je oštećena, a danas je vlasništvo Grada Pule te služi za razne svrhe (Krizmanić, 2008., str. 52. – 55.).

Slika 21: Obalna utvrda Punta Kristo (Fotografija: <https://www.fortpuntachristo.net/hr/novosti/150-godina-tvrdave-punta-christo-u-stinjanu-kraj-pule>, datum pristupa: 5. veljače 2018.)

Obalna potkovasta utvrda /segmentni puljski toranj Monte Grosso

Toranj se nalazi na iznad uvale Žunac na lokaciji histarske gradine (slika 22). Početkom XX. stoljeća pretvoren je u skladište i prostor za smještaj vojske. Danas je napušten i u lošem stanju, izložen pljački kamena (Krizmanić, 2008., str. 58. – 62.).

Slika 22: Obalna utvrda Monte Grosso (Istarsko povijesno društvo)

Obalna kružna utvrda Brioni/Tegetthoff

Utvrda se nalazi na Velom Brijunu, vrhu Straža (slika 23). Izgrađena je prva kružna dvoetažna utvrda promjera 50 m, s manjim internim dvorištem. Nadograđena je i druga veća kružna utvrda s obrambenim rovom. Početkom XX. stoljeća izvedena su tri bunkera za strojnice s čeličnim kupolama, cisterna i jaki zemljani nasipi. Krajem Drugog svjetskog rata utvrda je bez namjene, osim promatračnice na vrhu. Danas je nastanjena kao promatračnica i u dobrom je stanju (Krizmanić, 2008., str. 64. – 66.).

Slika 23: Obalna utvrda Tegetthoff (Fotografija: <https://vojnepovijest.vecernji.hr/vojna-povijest/najveca-brijunska-utvrda-tegetthoff-907988>, datum pristupa: 5. veljače 2018.)

Obalna kružna utvrda Monsival/Bourguignon

Utvrda se nalazi na Verudeli (slika 24). Na njoj se, kao i na ostalim utvrdama, gradilo. Početkom XIX. stoljeća pretvorena je u skladište i vojarnu za smještaj posade obližnje bitnice. Kasnije je služila za skladištenje hrane. Danas je nastanjena i u relativno dobrom stanju (Krizmanić, 2008., str. 68. – 73.).

Slika 24: Obalna kružna utvrda Monsival / Bourguignon (fotografirala Alesandra Jurić)

Obalna kružna utvrda Muzil

Nalazi se istoimenom brdu – Muzil (slika 25). Povezana je s kružnom utvrdom podzemnim skrivenim hodnikom, uronjena i skrivena u jake nasipe prema moru. U Drugom svjetskom ratu malo je oštećena, a danas je u relativno dobrom stanju i nastanjena (Krizmanić, 2008., str. 74.).

Slika 25: Utvrda Musil (www.Mapio.net, datum pristupa: 10. travnja 2018.)

Obalna kružna utvrda San Giorgio (Sv. Juraj)

Nakon 1947. dobiva ime Senjak (slika 26). Nalazi se pored Gradskog groblja, na mjestu nekadašnje razrušene crkvice. Godine 1914. pretvorena je u skladište i vojarnu za smještaj posade. Danas je nenastanjena i u relativno dobrom stanju (Krizmantić, 2008., str. 82. – 84.).

Slika 26: Obalna kružna utvrda San Giorgio (Sv. Juraj) (fotografirala Alesandra Jurić)

Kružna utvrda Munide, Monte Monetta – Munida

Utvrda se nalazi na vrhu Mulimenta (Štinjan). Izgrađena je i dovršena kružna utvrda s internim dvorištem i prednjim dvorom. Početkom Prvog svjetskog rata pretvorena je u skladište i vojarnu za smještaj posade. Do utvrde je izgrađena vodosprema. Danas je u relativno dobrom stanju, ali nenastanjena i obrasla korovom (Krizmantić, 2008., str. 86.).

Kružna utvrda Casoni Vecchi

Nalazi se na Monte Paradisu na Vidikovcu (slika 27). To je bila prva utvrda sustava koja je detaljnim urbanističkim planom 1972. dobila namjenu kao omladinski dom, a zaštićena je kao arhitektonsko djelo iznimne vrijednosti. Danas je u dobrom stanju i povremeno nastanjena (Krizmanić, 2008., str. 90. – 92.).

Slika 27: Kružna utvrda Casoni (Cassoni) Vecchi (fotografirala Alesandra Jurić)

Potkovasta utvrda/segmentni puljski toranj Monte Zaro

Godine 1869. srušena je utvrda i na tome mjestu je sagrađen Hidrografski zavod koji je djelomično srušen 1944. Danas postoji samo sjeverni dio krila Hidrografskog zavoda (Krizmanić, 2008., str. 94.).

Potkovasta utvrda/segmentni puljski toranj Monvidal

Nalazi se na brdu Monvidal (slika 28). To je dvoetažni segmentni puljski toranj s unutarnjim kružnim dvorištem i prednjim dvorom, kasnije pretvoren u skladište i vojarnu. Danas je u dobrom stanju (Krizmanić, 2008., str. 98.).

Slika 28: Potkovasta utvrda /segmentni puljski toranj Monvidal (fotografirala Alesandra Jurić)

Potkovasta utvrda/segmentni puljski toranj San Michele (Sv. Mihovil)

Nalazi se na istoimenom brdu (slika 29). Sagrađena je na mjestu samostana i bazilike Sv. Mihovila. Danas je u vlasništvu Opće bolnice Pula, obrasla korovom i zapuštena (Krizmanić, 2008., str. 102. – 104.) Međutim, trenutni je korisnik Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, koje bi trebalo u procesu objedinjavanja nekretnina steći i formalno vlasništvo nad predmetnom utvrdom

(https://www.adrifort.eu/sites/default/files/gestione_attivita_documento/allegati_documenti/JURAJ%20DOBRILA.UNIV_.Feasibility%20study.pdf).

Slika 29: Puljski toranj San Michele (<http://vektra.net/project/pula-utvrda-sv-mihovil/>, datum pristupa: 15. travnja 2018.)

7.4. Utvrde od 1859. do 1895.

Utvrda Monte Castellier (Kaštelir)

Nalazi se jedan kilometar sjeveroistočno od Štinjana uz Fažansku cestu. Utvrda je bila privremenog karaktera, a od 1895. je pretvorena u stalnu utvrdu, važnu za obranu zaljeva i grada. U Prvom svjetskom ratu nadodali su na nju 24 topa, nekoliko strojica i pušaka. Danas je u dobrom stanju, ali napuštena (Krizmanić, 2008., str.106.).

Utvrda Stoja

Nalazi se na istoimenom poluotoku. Na navedenoj utvrdi dosta se ulagalo i gradilo jer je bila jako bitna za obranu grada. U Drugom svjetskom ratu su je bombardirali i

dosta oštetili. Danas je nenastanjena, ali u dobrom stanju (Krizmanić, 2008., str. 110. – 114.).

Utvrda Verudella

Utvrda se nalazi na istoimenom poluotoku, a bila je blindirana stalna utvrda (slika 30). Od 1947. u posjedu je JNA, a danas je nastanjena i očišćena i u njoj se nalazi „Aquarium – Pula“ (Krizmanić, 2008., str. 116. – 118.).

Slika 30: Utvrda Verudella (fotografirala Alesandra Jurić)

Utvrda Bradamante/Valmarin

Utvrda se nalazi (slika 31) na vrhu Valmarinu (Labinska ulica). Godine 1943. u utvrdi je nastala eksplozija, a tada je bila djelomično pretvorena u barutanu. Eksploziju je izazvalo dvadesetak osoba te je većina njih i poginula dok su uzimali hranu. Danas je očišćena i u relativno dobrom stanju (Krizmanić, 2008., str. 120. – 122.).

Slika 31: Utrda Valmarin ([http://www.milistory.net/forum/\[croazia\]-pola-citta-fortificata-vt6174-2.html](http://www.milistory.net/forum/[croazia]-pola-citta-fortificata-vt6174-2.html), datum pristupa: 16. travnja 2018.)

Utrda Monte San Daniele (Šandalja)

Nalazi se na brdu Šandalja, istočno do Šijanske šume. Imala je dvadesetak topova i nekoliko strojica koji su nadograđeni za vrijeme Prvog svjetskog rata. Danas je napuštena i u dobrom stanju (Krizmanić, 2008., str. 124.).

Utrda Monte Turtian

Nalazi se na Monte Turtianu, jugoistočno od Šikića. Opremili su je s topovima i oružjem, ali početkom Prvog svjetskog rata dijelom je razoružana. Danas je napuštena i u dobrom stanju (Krizmanić, 2008., str. 128.).

Utvrdna Pomer/Castion Grande (Kaštijun)

Utvrdna se nalazi na brdu Kaštijun. Opremljena je s nekoliko topova i strojnica. Danas služi za svinjarstvo, ali je u lošem stanju i neadekvatno je nadograđivana (Krizmanić, 2008., str. 130.).

8. Austro – ugarske vile i kuće u Puli

Početak gradnje Pule kao austro - ugarske glavne pomorske baze započeo je 1850. Pula je tada imala samo 214 oronulih kuća, neke bez krova, a broj stanovnika bio je 590. Do 1910. broj kuća za stanovanje popeo se na 7346, stanovnika bez vojske na 42.058, ali i to nije bilo dovoljno za smještaj novodoseljenog stanovništva. U tom razdoblju stvoreni su uvjeti za početak gradnje samostojećih vila. Vile je gradila bogata elita pomorskih časnika koji su ženili bogate udavače s mirazom, po čijim su imenima nazivali vile. Za izgradnju samostojećih vila Zapovjedništvo luke i gradska uprava odredile su Verudu, koju su smatrali najljepšim dijelom grada. Na do tada nenaseljenom i pustom, svjetlom i prozračnom prostoru počele su nicati prekrasne vile, različitih europskih stilova, čiji su autori bili uglavnom puljski arhitekti i građevinari. Osim vila, gradile su se i raskošne kuće i palače, a do kraja austro - ugarske vladavine zabilježeno je ukupno 74 vila i kuća. Pretežito su se nalazile na Verudi, a može ih se pronaći i u centru grada, na Stoji i Vidikovcu (Perović, 2010., str. 14.). O vilama i kućama u Puli pisao je i puljski arhitekt Antionio Rubbi u knjizi *Austrijske vile u Puli* u kojoj se nalazi i bogati fotografski prikaz. Okviri ovog rada nisu dovoljni kako bi prikazali sve vile i kuće, stoga će biti riječ samo o odabranima.

8.1. Vile i kuće na Verudi

Na Verudi može se pronaći 29 vila i kuća u kojima su stanovali pomorski časnici sa svojim obiteljima. Jedna od zanimljivih vila je ona najmlađeg austrougarskog kontraadmirala Miklosa (Nicolausa) Horthyja de Nagypanyja (slika 32). Horthy se rodio 1868. u mjestu Kenderes, u ugarskom dijelu Monarhije.

Godine 1886. upisao se u Marine Akademie u Rijeci, a nekoliko godina je bio i osobni ađutant cara Franje Josipa I., što mu je omogućilo brzo napredovanje. Zapažen je i kao sposoban zapovjednik broda i planer pomorskih operacija te jedini Mađar koji je postao zapovjednik austrougarske flote. Nakon raspada Austro – Ugarske Monarhije napustio je Pulu i preselio se u Mađarsku, gdje je bio regent. Umro je 1957. u Estorilu (Portugal) u progonstvu. Za Horthya postoji priča da je u gradu imao dvije vile i jedan stan. Prva njegova Vila Martinz nosila je ime po vlasniku-profesoru glazbe. Graditelj ove vile bio je grof Walter Buković, a izgrađena je krajem 19. stoljeća. Nalazila se sjeverozapadno od Mornaričkog parka, u blizini zgrade Mornaričkog – tehničke uprave, a u sklopu vile izgrađena je konjušnica. U toj vili živio je sve do preseljenja u vilu nazvanu po njemu – Horthy, koja se nalazi u današnjoj Budicinovoj ulici na Verudi. Vila Horthy graditeljski, urbanistički i povijesno jedna je od najzanimljivijih građevina s visokom kulom i valovitim zabatima na fasadama, sa šiljastim krovom i vijencem visećih arkada. Vila je spoj njemačke gotike, renesanse i alpsko-folklornih stilskih elemenata, a okoliš je bio hortikulturno bogato uređen (Perović, 2010., str. 149.-151.).

Slika 32: Vila Horthy (Fotografija: <http://www.reiseleiter-istriem.com/touren/k-u-k-pula/>, datum pristupa: 30. travnja 2018.)

Zamolbu za izgradnju svoje vile nadležnoj gradskoj upravi dao je i mladi pomorski časnik austrougarske ratne mornarice Colloredo Mannsfeld Hyeronimus. Na tek izgrađenoj, rijetko naseljenoj, sadašnjoj Palladijevoj ulici Vila Maria (slika 33) bila je jedna od zadnjih objekata prema brdu Era i Sisplatzu. Sagrađena je 1897. na prostoru površine 26 x 28 metara, s visokim prizemljem i lijepom mansardom, tako da je oko vile ostao dovoljno prostran i primjereno uređen vrt. U njoj su stanovali pripadnici mornaričke, vojne, liječničke i inženjerske elite, zaposlenici na brodovima te u Pomorskom arsenalu. Grof Colloredo Mannsfeld rodio se 1870., prijavio se u Pomorsku akademiju u Rijeci te je prvu službu započeo kao pomorski aspirant, nakon čega je ukrcan na brodove u puljskoj luci. Osim što je aristokratskog podrijetla, bio je vrlo uspješan u službi jer je raspolagao temeljitim stručnim znanjem, bogatim obrazovanjem te poznavanjem engleskog, francuskog, talijanskog i hrvatskog jezika. Tijekom službe uspješno je promoviran u više činove, a odlikovan je s osam različitih odličja. Konac Prvog svjetskog rata dočekao je u Puli, u činu kapetana fregata, a zatim se preselio u Austriju (Perović, 2010., str. 156.-158.).

Slika 33: Vila Maria (Perović, 2010., str. 157.)

Jedna od najljepših puljskih vila iz austrougarskog perioda smatra se Vila Idola (slika 34). Izgrađena je na mjestu zabranjenom za gradnju, a to dopuštenje dalo je Zapovjedništvo Lučkog admiraliteta u Puli. Nalazi se u današnjoj ulici Veruda i u njoj je do prije nekoliko godina bio smješten Dom za starije osobe. Sagrađena je prije malo više od 100 godina, ali o njoj i dalje kruže razne zanimljive priče. Jedna od priča jest da je vilu izgradio princ prijestolonasljednik Rudolf, sin cara Franje Josipa I. i Elisabete I. Rudolf je izvršio samoubojstvo u dvorcu Mayerling 1889., a vila-dvorac je sagrađena 1914. Druga priča se nalazi u knjizi „Via Pula“ autora D. Velikića, a govori da je vila sagrađena za sina nadvojvode Karla Stephana, koji je oženio kćer admirala Pietruskog. Treća govori o tome da je vilu izgradio Karl Stephan za svoju kćer udanu za Miecislava Pietruschog, a dr. Ivo Borovečki je tvrdio da je kći Stephana živjela u toj vili. Dokumentacija koju je prikupila Mirjana Bašić (<http://www.regionalexpress.hr/site/more/villa-idola-nekad-vila-austrijske-princeze-a-danas-vandalski-raj> (od 20. ožujka 2018.)), govori o tome da je vila pripadala princezi Eleonori i Alfonsu von Klossu te da je izgrađena 1914., a projektirao ju je Puljanin E. Heininger. Princeza Eleonora Maria bila je kći austrougarskog admirala i nadvojvode Karla Stephana von Habsburga i supruge Marie Therese koji su se nastanili u Puli, gdje je 1886. rođena Eleonora. Von Kloss se rodio 1880., a završio je Pomorsku akademiju u Rijeci te je upisan među časnike u činu pomorskog zastavnika. Kloss se nalazio na brojnim dužnostima na brodovima, promaknut je u čin poručnika linijskog broda te za zapovjednika torpiljarke u Puli. Sudjelovao je u Prvom svjetskom ratu, a raspad države dočekaao je u Puli, nakon čega se odselio u Austriju. Nakon raspada Austro – Ugarske Monarhije 1918., Vilu Idolu kupio je Marčanac Antonio Crljenica koji je u njoj živio do 1947., kada se odselio u Italiju (Perović, 2010., str. 224.-226.). Dugo godina bila je Dom za starije i nemoćne, a od 2011. je napuštena te je meta devastiranja. Vila Idola registrirana je u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske, a od 1. siječnja 2012. vlasništvo nad zgradom stekao je HZMO (<http://www.regionalexpress.hr/site/more/villa-idola-nekad-vila-austrijske-princeze-a-danas-vandalski-raj> od 20. ožujka 2018.).

Slika 34: Vila Idola (Fotografija: <http://mapio.net/pic/p-38589774/>, datum pristupa: 10. travnja 2018.)

8.2. Centar grada

Nadalje, u samom centru grada Pule nalazi se tridesetak vila i kuća koje su nastale u doba Austro-Ugarske Monarhije. Danas je većina njih sačuvana i nastanjena te će u daljnjem radu odabrane biti spomenute.

Palača Demartini (slika 35) ili kako ju nazivaju „biser Kandlerove“ nalazi se u današnjoj Kandlerovoj ulici. Jedna je od najljepših građevina Pule iz austrougarskog razdoblja, izgrađena u venecijanskom stilu. Najvredniji je dio graditeljskog nasljeđa unatoč brojnim devastacijama koje su pogodile većinu puljskih građevina. Kandlerova ulica dobila je ime po sjajnom arheologu i povjesničaru Pietru Kandleru rođenom u Trstu 1804. Navedena ulica bila je tada posljednja ulica do mora u sustavu venecijanskih gradskih zidina. Kako navodi Attilio Krizmanić, palača Demartini izvorno je izgrađena u doba Mletačke Republike kao jednokatnica s potkrovljem, a sadašnji oblik dobila je u vrijeme austrougarske vladavine Pulom u drugoj polovici 19. stoljeća. Palača je dvokatnica, s prizemljem i potkrovljem te s pročeljem u stilu „rascvjetale“ mletačke gotike s lijepim triforama i balkonom. Stoga je pod zaštitom države i za nju se brine Odjel za graditeljsko nasljeđe grada.

Jedan od sadašnjih stanara potkrovlja iz obitelji Drakula ispričao je da je u tom prostoru bio tajni „bordel“, čijim su „gejšama“ u pohode dolazila otmjena i ugledna puljska gospoda. Međutim, ova priča je neosnovana, a smatra se da je tako jer je

gornja ulica Castropola, na Kaštelu, imala nekoliko javnih kuća. U konačnici, obitelj Demartini bila je vrlo ugledna te se smatra da se nisu bavili takvim nečasnim poslom. Bila je jedna od malobrojnih obitelji koja je ostala u Puli nakon propasti Republike sv. Marka 1797., a od davnina su imali značajnu ulogu u razvitku grada pod Austrijom. Iz te obitelji potječe i jedan od značajnijih gradonačelnika Pule, Angelo Demartini, koji je bio i posljednji iz tog roda. Zgrada je bila i u vlasništvu Cortea Demartinija čija se kćer Nina udala za časnika – inženjera austrougarske ratne mornarice Vladimira Čermaka kojem je pripala palača (Perović, 2010., str. 93.-95.).

Slika 35: Palača Demartini (Fotografija: <http://www.istrianet.org/istria/architecture/castles/06.htm>, datum pristupa: 3. svibnja 2018.)

U središtu grada nalazi se jedna od najljepših, najuočljivijih i najatraktivnijih zgrada – Scrazinova palača (slika 36). Nalazi se na sadašnjem trgu Porta rata, a dobila je ime po poslovnom čovjeku Giacomu Scrazinu. Zauzela je prostor na južnoj strani brda „Monte Castell“, na uzbrdici koja kreće od Slavoluka Sergijevaca prema utvrdi Antoina de Villea iz venecijanskoga doba.

Na tome mjestu nalazile su se neugledne, niske i kamenite jednokatnice, naslijeđene od Venecije. Palača je sagrađena krajem 19. stoljeća, a u nju je od 1891. preseljeno društvo „Čitaonica“, kada je dr. Matko Laginja izabran za njezinog predsjednika. Kako

je već navedeno, prvi vlasnik ove zgrade bio je Giacomo Scrazin, mornar iz Dalmacije te se stoga, u žargonu naziva i „Dalmatinski dom“. Scrazin je u austrougarskoj ratnoj mornarici, po Mati Baloti (Balota, M., 2005., str. 37.), bio viši dočasnik provijantske struke zadužen za opskrbu hranom i rukovanje spremištem hrane. Prethodno se obogatio te je napustio mornaricu i postao liferant, tj. dobavljač, trgovac, kućevlasnik i industrijalac, a imao je i svoju „Stanciju“ na Verudi. Kako se grad ubrzano razvijao i bilo je potrebe za novim stambenim i poslovnim zgradama, dio svoga kapitala ulagao je u kupnju zemljišta, zgrada i drugih poslova te je tako nastala i navedena zgrada koja nosi njegovo ime. Scrazin je umro 1925., a sav imetak ostavio je svojoj djeci (Perović, 2010., str. 42.-45.).

Slika 36: Scrazinova palača (Fotografija: <http://www.regionalexpress.hr/site/more/skrazinova-palaa-na-strmecu>, datum pristupa: 5. svibnja 2018.)

Jedna od najpoznatijih austrougarskih vila u Puli je Vila Monai (slika 37), koja svojom arhitektonskom i građevinskom ljepotom, vanjskim izgledom, predstavlja raritet u urbanom tkivu grada. Nalazi se na podnožju brda Monte Zaro, a sagrađena je 1877. U Vili Monai bilo je smješteno sjedište elitnog jahting kluba *K. u. k. Yacht-Geschwader*, a početkom 20. stoljeća tu se nalazila prva uprava gradskog električnog tramvaja koji je uveden 1904. (Perović, 2010., str. 22.-24.).

Slika 37: Vila Monai (Fotografija: <http://www.regionalexpress.hr/site/more/vila-monai-ljepotica-pod-monte-zarom>, datum pristupa: 5. svibnja 2018.)

8.3. Vidikovac i Stoja

Na Vidikovcu nalazi se svega pet vila i kuća. Jedna od njih je vila Anne Vesely (slika 38) na sjevernom obruku brda Monte Cappelletti. Na navedenom brdu nije bilo niti jedne stambene zgrade te je tu prvotno sagrađen Mornarički zatvor i sud. Tek su se krajem 19. i početkom 20. stoljeća počeli graditi stambeni objekti. Tako je izgrađena i prekrasna vila Anna, jednokatnica s prizemljem iz 1904., investitora Antona Veselyja. Vila je dobila ime po Antonovoj kćeri Anni, kojoj je otac sagrađio vilu kao ljetnikovac. Jedan od kasnijih vlasnika bio je Angelo Skok, kum sadašnjih vlasnika vile – Battistina.

Skok je u vrijeme Austro – Ugarske bio zaposlen u Pomorskom arsenalu kao torpedni specijalist, a pod Italijom upravitelj je puljskoga Merkata. Danas je vili sačuvan nekadašnji izgled te je i izabrana slična boja za fasadu (Perović, 2010., str. 243.-245.).

Slika 38: Vila Anna Vesely (Fotografija: <http://www.regionalexpress.hr/site/more/na-monte-cappellettu-vila-anna-vesely>, datum pristupa: 5. svibnja 2018.)

Također, na Stoji se nalazi nekoliko vila i kuća, iako je tamo prioritet bio izgradnja kolektivnih stanova za radnike i dočasnike. Tako je 1887. izgrađeno prvih 12 „baraka“, popularno nazvanih „Max-barake“, zgrade sa 16 do 24 stana u koje se uselilo prvih 176 arsenalskih obitelji. Danas se te zgrade nalaze u Lussijevoj ulici, a lokalno ih stanovništvo i dalje naziva „barake“.

9. Zaključak

Dolaskom Austro – Ugarske Monarhije 1813. u Pulu grad počinje doživljavati procvat na raznim područjima, od gospodarskih, kulturnih, političkih i urbanističkih. Prije dolaska Austro – Ugarske Monarhije Istra je bila pod vlašću Francuza. Međutim, Austrijanci su postupno dobivali dijelove Istre pod svoju vlast. Tako je 1825. Istarski poluotok postao jedinstveno upravno tijelo sastavljeno od devetnaest kotara sa sjedištem u Pazinu. Vrlo važan grad bila je upravo Pula u kojoj je bila smještena glavna ratna mornarica. Austrijanci su u vrlo lošem stanju zatekli Pulu, ali u idućim godinama grad doživljava ubrzani porast broja stanovništva, što je prouzročilo povećanje broja kuća.

Veliki pothvat Austro – Ugarske Monarhije bila je gradnja Arsenala čiji je kamen temeljac položen 9. prosinca 1856., te od toga dana počinje nagli razvoj grada. Uz gradnju Arsenala usko se veže uređenje luke koja će biti vrlo važna kroz cijelo austrijsko razdoblje. No, osim luke važnost su imali i otoci Sv. Florijan, Sv. Andrija, Sv. Katarina i Sv. Petar te gradnja gatova za pristajanje brodova.

Pula je razvojem Arsenala od 60-ih godina 19. stoljeća postala glavna ratna mornarica Austro – Ugarske Monarhije. Samim time došlo je do naseljavanja stranog stanovništva u grad, prvenstveno zapovjednika i časnika te radnika. Također, sve je to dovelo do osnivanja raznih institucija u gradu, poput Hidrografskog zavoda, Carske i kraljevske mornaričke knjižnice, Mornaričkog kasina, te izdavanja Pomorsko - tehničkog rječnika. Vrlo važna osoba za prostorni razvitak grada bio je Nicola Rizzi koji je dao sagraditi modernu pučku školu na Danteovom trgu, zgradu pošte i policijskog povjereništva, prvu zgradu vatrogasne službe, novo kazalište te je obnovio srednjovjekovnu crkvu Sv. Marije od Milosrđa. Također, u njegovo doba ponovno je postao vrlo važan i Forum.

Grad Pula urbanistički se počeo sve više razvijati te su nicali nove gradske četvrti Sveti Polikarp i Zaro, kao i gradnja hotela, parkova i raznih popratnih sadržaja. Dolaskom raznih poslovnih ljudi u grad došlo je do gradnje raznih kulturnih objekata. Međutim, došlo je i do otvaranja raznih uslužnih objekata primjerice trgovina, kavana, restorana, gostionica, banaka i dr.

U gradu su živjeli vrlo važni zapovjednici i časnici poput Ferdinanda Maximiliana von Habsburga, viceadmirala Hansa Bircha Freiherra von Dahlerupa, admirala Wilhelma von Tegetthoffa, admirala Maximilian Daublebskyja von Sternecka, admirala Antona Hausa, admirala Maksimilijana Njegovana, viceadmirala Miklosa Horthyja de Nagybanya, kapetana korvete Georga von Trappa, poručnika bojnog broda Gottfrieda von Banfielda, admirala Janka Vukovića Podkapelskog te kontraadmirala Metoda Kocha. No, pojedini zapovjednici i časnici ratne mornarice, osim što su obnašali navedenu funkciju, postali su i vrlo poznati zbog bavljenja intelektualnim i kulturnim zanimanjima. Bavili su se glazbom, književnosti, fotografiranjem, slikarstvom te pjesništvom.

Austrijancima su vrlo važne bile utvrde za obranu Pule kao glavne ratne mornarice. Utvrde su se nalazile u Puli i njezinoj okolini u tri prstena. Osim utvrda vrlo važne su bile vile i kuće u kojima su živjeli bogati i važni časnici ratne mornarice.

Pula je upravo zbog svojega geografsko – strateškog položaja bila vrlo važna Austro – Ugarskoj Monarhiji kroz cijelu njezinu vladavinu. Austrijanci su za Pulu mnogo toga učinili na svim područjima, a što je vrlo važno temelji Austrijanaca vidljivi su još i danas u samom gradu Puli, ali i njezinoj bližoj i široj okolini.

10. Popis priloga

10.1. Popis slika

Slika 1: Veduta s Orlandovog tornja 1782. (L. F. Cassas) – močvarno područje u Puli (Fotografija: Krizmanić, 2008., str. 117.)	16
Slika 2: Pomorski arsenal u Puli (Fotografija: http://istra.lzmk.hr/tablica.aspx?id=9), datum pristupa 05. veljače 2018.	19
Slika 3: Gat Ugljen / Molo Carbone, u pozadini Sv. Petar- Tvornica cementa (fotografirala Alesandra Jurić)	24
Slika 4: Gat Elisabeth / Riječki gat (fotografirala Alesandra Jurić)	25
Slika 5: Željezna dizalica (fotografirala Alesandra Jurić).....	25
Slika 6: Hidrografski zavod (Fotografija: Petković, 2004., str. 42.).....	29
Slika 7: Mornarički kasino 1913. (Fotografija: Petković, 2004., str. 50.)	31
Slika 8: Danteov trg (Fotografija: Krizmanić, 2005., str. 129.).....	32
Slika 9: Spomenik Maksimilijanu Ferdinandu iz 1876. (Fotografija: Krizmanić, 2005., str. 137.)	34
Slika 10: Skladište lafeta i Hotel Elisabeth (Fotografija: Krizmanić, 2005., str. 141.)	35
Slika 11: Mandrač oko 1880. (Fotografija: Krizmanić, 2005., str. 148.)	37
Slika 12: Zgrada vojnog vodovoda na Karolini 1861. (Fotografija: Krizmanić, 2005., str. 149.).....	38
Slika 13: Bagno Polese, 1886. (Fotografija: Krizmanić, 2005., str. 171.).....	40
Slika 14: Mornarička crkva Gospe od Mora (Fotografija: Krizmanić, 2005., str. 165.)	41
Slika 15: Ulica Sergijevaca (Fotografija: Krizmanić, 2005., str. 166.)	42
Slika 16: Utvrda Maksimilijan (Fotografija: https://vojnepovijest.vecernji.hr/vojna-povijest/obalna-utvrda-maksimilijan-908117), datum pristupa: 05. veljače 2018.)	52
Slika 17: Obalna utvrda Kaiser Franz I. (fotografirala Alesandra Jurić)	53

Slika 18: Obalna utvrda Marie Louise (Fotografija: www.Mapio.net), datum pristupa: 10. travnja 2018.....	54
Slika 19: Obalna topnička bitnica Žunac (Fotografija: Krizmanić, 2008., str. 36.).....	54
Slika 20: Obalna topnička bitnica na otoku Sv. Petra (fotografirala Alesandra Jurić)	55
Slika 21: Obalna utvrda Punta Kristo (Fotografija: https://www.fortpuntachristo.net/hr/novosti/150-godina-tvrdave-punta-christo-ustinjanu-kraj-pule), datum pristupa: 05. veljače 2018	56
Slika 22: Obalna utvrda Monte Grosso (Fotografija: Istarsko povijesno društvo)	57
Slika 23: Obalna utvrda Tegetthoff (Fotografija: https://vojnepovijest.vecernji.hr/vojna-povijest/najveca-brijunska-utvrda-tegetthoff-907988), datum pristupa:05. veljače 2018	57
Slika 24: Obalna kružna utvrda Monsival / Bourguignon (fotografirala Alesandra Jurić)	58
Slika 25: Utvrda Musil (Fotografija: www.Mapio.net), datum pristupa: 10. travnja 2018	59
Slika 26: Obalna kružna utvrda San Giorgio (Sv. Juraj) (fotografirala Alesandra Jurić)	59
Slika 27: Kružna utvrda Casoni (Cassoni) Vecchi (fotografirala Alesandra Jurić).....	60
Slika 28: Potkovasta utvrda /segmentni pulski toranj Monvidal (fotografirala Alesandra Jurić)	61
Slika 29: Pulski toranj San Michele (Fotografija: http://vektra.net/project/pula-utvrda-sv-mihovil/), datum pristupa: 15. Travnja 2018.....	62
Slika 30: Utvrda Verudella (fotografirala Alesandra Jurić)	63
Slika 31: Utvrda Valmarin (Fotografija: http://www.milistory.net/forum/[croazia]-polacitta-fortificata-vt6174-2.html), datum pristupa: 16. travnja 2018.....	64
Slika 32: Vila „Horthy“ (Fotografija: http://www.reiseleiter-istrien.com/touren/k-u-k-pula/), datum pristupa: 30. travnja 2018.....	66
Slika 33: Vila Maria (Fotografija: Perović, 2010., str. 157.).....	67
Slika 34: Vila Idola (Fotografija: http://mapio.net/pic/p-38589774/), datum pristupa: 10. travnja 2018.....	69

Slika	35:	Palača	Demartini	(Fotografija: http://www.istrianet.org/istria/architecture/castles/06.htm), datum pristupa 03. svibnja 2018.	70
Slika	36:	Skrazinova	palača	(Fotografija: http://www.regionalexpress.hr/site/more/skrazinova-palaa-na-strmcu), datum pristupa: 05. svibnja 2018.....	71
Slika	37:	Vila Monai		(Fotografija: http://www.regionalexpress.hr/site/more/vila-monai-ljepotica-pod-monte-zarom), datum pristupa: 05. Svibnja 2018.	72
Slika	38:	Vila Anna Vesely		(Fotografija: http://www.regionalexpress.hr/site/more/namonte-cappellettu-vila-anna-vesely), datum pristupa: 05. Svibnja 2018.	73

10.2. Popis grafikona

- Grafikon 1. Porast broja stanovnika od 1850. do 1990. (izradila: Alesandra Jurić)... 11
- Grafikon 2. Odnos između gradskih naselja i kuća u Puli (izradila: Alesandra Jurić).12
- Grafikon 3. Odnos stanovništva prema govornom jeziku (izradila: Alesandra Jurić). 13

11. Literatura

Bibliografija

1. Arambašić, Slišković, Tatjana, *Koliki su te voljeli, Moja Pula*, Matica hrvatska, Zagreb, 1996.
2. Balota, Mate, *Puna je Pula*, Čakavski sabor: Istarska naknada, Pula, Mladost, Zagreb, 1981.
3. Benussi, Bernardo, *Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine*, Zavičajna naklada „Žakan Juri“, Pula, 2002.
4. Bertoša, Miroslav, *Istra – doba Venecije*, ZN „Žakan Juri“, Pula, 1995.
5. Bertoša, Slaven, *Život i smrt u Puli. Starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*, Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije, Pazin, 2002.
6. Blagoni, Robert ... et al, *Pula 3000 Pola: prilozi za povijesnu sintezu: znanstveni skup održan u Puli 10. svibnja 2004. godine u povodu završnice obilježavanja tri tisuće godina grada Pule*, C.A.S.H., Pula, 2004.
7. Dobrić, Bruno, *Carsko – kraljevska ratna mornarica u Puli*, u: *Tri tisućljeća mita i stvarnosti*, C.A.S.H., Pula, 2005., str. 193. – 222.
8. Dukovski, Darko, *Povijest Pule. Deterministički kaos i jahači apokalipse*, Istarski ogranak, Društvo hrvatskih književnika, Pula, 2011.
9. Ivetić, Egidio, Budicin, Marino, *Istra kroz vrijeme*, Centar za povijesna istraživanja Rovinj, Narodno sveučilište – Trst, Rovinj, 2009.
10. Krizmanić, Attilio, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, u: *Tri tisućljeća mita i stvarnosti*, C.A.S.H., Pula, 2005., str. 113. – 192.
11. Krizmanić, Attilio, *Pulska kruna: Pomorska tvrđava Pula: fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja*, Čakavski sabor, Pula, 2009.
12. Marsetič, Raul, *Il cimitero di Monte Ghiro a Pola. Simbolo dell'identità cittadina e luogo di memoria (1846 – 1947)*, Centro di Ricerche Storiche, Rovigno – Trieste, 2013.
13. Perović, Branko, *Austrougarske vile i kuće u Puli: vraćanje memorije gradu*, K. Perović Marković, D. Perović, Pula, 2010.

14. Petković, Dario, *Ratna mornarica Austro – Ugarske Monarhije: brodovi u K. u. K. Kriegsmarine s prijelaza iz 19. u 20. stoljeće do kraja Prvog svjetskog rata*, C.A.S.H., Pula, 2004.
15. Rubbi, Antonio, *Austrijske vile u Puli*, Društvo arhitekata Istre, Pula, 1996.
16. Rubbi, Antonio, *Pula, tri tisuće godina urbaniteta*, Habitat, Rovinj, 1995.
17. Skupina autora, *Iz povijesti Pulske luke: zbornik radova*, Lučka uprava, Pula, 2006.
18. Skupina autora, *Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli*, Zbornik radova s međunarodnog skupa prigodom 150. obljetnice osnutka C.Kr. Pomorskog arsenala (Pula, 2.12.2006), Društvo „Viribus Unitis“, Pula, 2010.
19. Ujčić, Vitomir, *Pula: od najstarijih vremena do danas sa okolicom*, vlastita naknada, Pula, 1963.
20. Zvane Črnja ... et al, *Pula: tri tisuće godina grada*, Istarska naknada, Pula, 1984.

Članci

1. Trogrlić, Marko, „Pula kao Austro – Ugarska ratna luka“, *Školski vjesnik* 56 (2007), 1/2, str. 17. – 30.
2. Vadanjel, Radenko, „Pulske utvrde: Pula – glavna ratna austrougarska luka“, *Meridijani*, god 14 (2007), 112, str. 88. – 96.

Web – stranice

1. <http://hrcak.srce.hr/82652> (od 01. veljače 2018)
2. <http://vojnepovijest.vecernji.hr/tag/ratna-luka-pula-175940> (od 05. veljače 2018.)
3. <http://istra.lzmk.hr/clanak.asph?id=2266> (od 05. veljače 2018.)
4. <http://www.istrapedia.hr> (od 15. veljače 2018.)
5. <http://istra.lzmk.hr/tablica.aspx?id=9> (od 15. veljače 2018.)
6. www.Mapio.net (od 10. travnja 2018.)
7. <https://www.fortpuntachristo.net> (od 13. travnja 2018.)
8. <http://vektra.net> (od 15. travnja 2018.)

9. <http://www.milistory.net> (od 16. travnja 2018.)
10. <http://www.istrianet.org> (od 03. travnja 2018.)
11. <http://www.regionalexpress.hr> (od 05. svibnja 2018.)
12. https://www.adrifort.eu/sites/default/files/gestione_attivita_documento/allegati_documenti/JURAJ%20DOBRILA.UNIV_.Feasibility%20study.pdf (od 11. lipnja 2018.)
13. <http://www.reiseleiter-istrien.com/touren/k-u-k-pula/> (od 30. travnja 2018.)
14. <http://www.istrianet.org/istria/architecture/castles/06.htm> (od 03. svibnja 2018.)

12. Sažetci

12.1. Sažetak

Ovaj radi se bavi kratkim pregledom Pule u vrijeme Austro – Ugarske Monarhije. Na temelju dostupne literature dan je kratki pregled Pule u navedenom razdoblju i to na raznim područjima od gospodarskih, kulturnih, političkih i urbanističkih.

Dolaskom Austro – Ugarske Monarhije 1813. u Pulu, grad počinje doživljavati veliki procvat na urbanističkom, gospodarskom, političkom i kulturnom području. Izgradnjom Arsenala i luke ona postaje glavna ratna mornarica cijele Monarhije. Grad doživljava i nagli porast broja stanovništva, što je dovelo do osnivanja novih gradskih četvrti. No, u Pulu pristižu i razni zapovjednici i časnici te je sve to dovelo do izgradnje raskošnih vila i kuća za njihovo stanovanje. Također, u to vrijeme osnivaju se različite institucije te otvaraju različiti uslužni i kulturni objekti u gradu. Zbog važnosti grada za cijelu Austro – Ugarsku Monarhiju u samom gradu Puli i njezinoj bližoj i široj okolini sagrađene su utvrde u tri prstena za obranu grada.

Ključne riječi: Pula, Austro – Ugarska Monarhija, ratna mornarica, mornarički časnici, arsenal, utvrde, vile, gospodarstvo, politika, kultura, urbanizam

12.2. Summary

The paper brings a short overview of Pula during the Austro-Hungarian Empire. Based on available literature, a short description of Pula is given in terms of economy, culture, politics as well as urban life at the time.

With the arrival of the Austro-Hungarian Empire in Pula in 1813, the town flourished at all levels, urban, economic, political as well as cultural. The construction of the arsenal and harbour made Pula the main naval force of the Monarchy. The population of Pula spiralled upward during that time, which led to the development of new parts of the town. Also, numerous commanders and high ranking officers settled in Pula, which resulted in the construction of luxury residences and houses to accommodate them.

Moreover, various institutions were founded at that time, as well as different service-providing and cultural facilities. Pula was extremely important for the entire Austro-Hungarian Empire, this is why ring-like fortifications were built around the town and its surroundings for defence purposes.

Keywords: Pula, Austro-Hungarian Empire, naval force, marine officers, arsenal, fortifications, residences, economy, politics, culture, urban development.

Sažetak pregledala: Marija Radić Radovan, prof., prevoditelj i stalni sudski tumač za engleski i talijanski jezik.